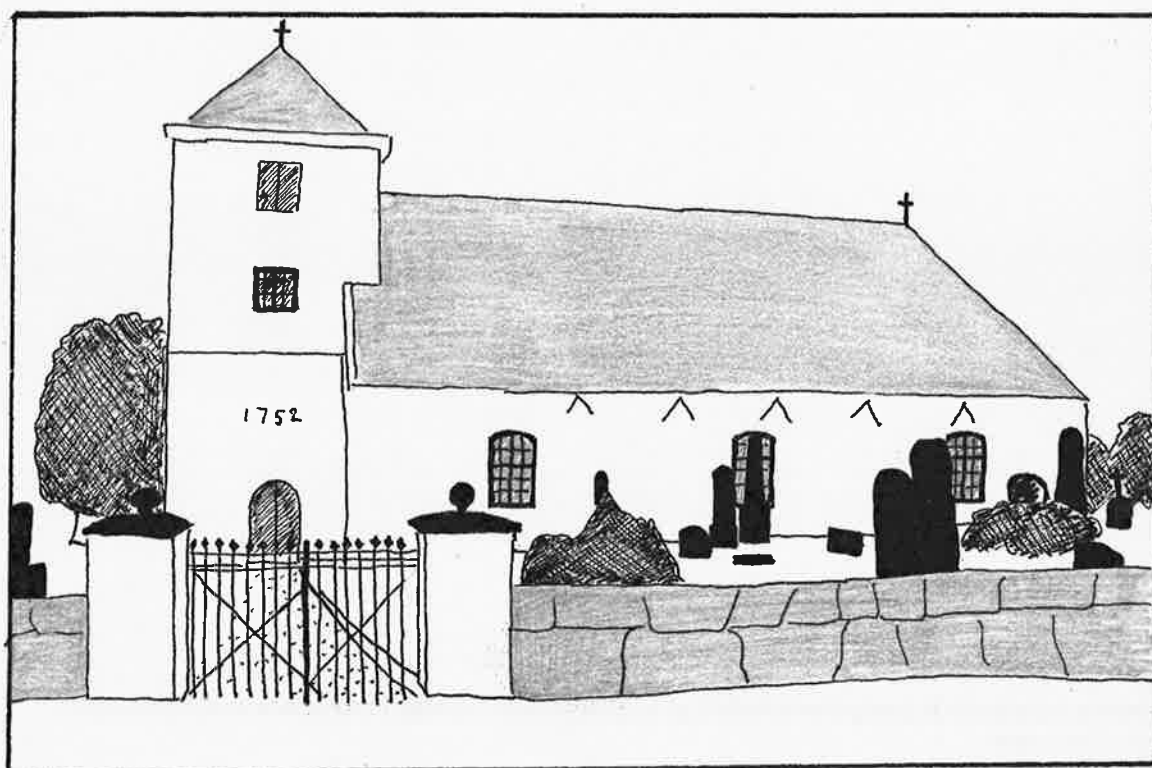

Kulturhistorisk inventering av
Göteborgs kyrkogårdar

Rapport 14

STYRSÖ, DONSÖ, BRÄNNÖ
OCH VRÅNGÖ
KYRKOGRÅRDAR

Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning

Göteborgs Stadsmuseum

GÖTEBORGS
STADSMUSEUM

Denna rapport är framtagen av Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum

ISSN: 1401-3363

Text: Lena Emanuelsson

Textbearbetning och layout: Lena Emanuelsson och Mona Lorentzson

Skisser och fotografier: Där ej annat anges Lena Emanuelsson

Äldre kartmaterial: Göteborgs Stadsarkiv och Göteborgs Stadsmuseum

Omslag: Skiss föreställande Styrso kyrka och kyrkogård av Lena Emanuelsson

Tryckt i Göteborg: 1999

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	1
Inledning	1
Undersökningen av Styrso, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar	3
Inventeringen	3
Kvartersinventering - Metodbeskrivning	4
Selektiv gravinventering - metodbeskrivning	4
Fotografering	5
Blanketter	5
Arkiv	6
Litteratur	6
Tidigare undersökningar	7
Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige	9
Kyrkogårdar	9
Gravvårdstyper	11
Historik - Styrso, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar	15
Styrso socken	15
Jordbruks- och fiskenäringen	19
Lotsnäringen	20
Turism	21
Styrso församling	21
Styrso kyrkobyggnadshistoria	23
Styrso kyrka	25
Styrso kyrkogård	28
Vegetation	33
Yrkesgrupper och välkända personer på Styrso kyrkogård	35
"Vikingakyrkogården"	37
Beskrivning - Styrso kyrkogård	39
Omgärdning och entréer	39
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	39
Kyrkan - Exteriör	41
Bisättningsrum	43
Materialbod	43
Vegetation	43
Gravvårdstyper	43

Sammanfattande karakteristik	45
Historik - Donsö kyrkogård	47
Donsö kyrkogård	47
Kyrkan	47
Klockstapeln	49
Yrkesgrupper	49
Beskrivning -Donsö kyrkogård	51
Omgärdning och entréer	51
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	51
Kyrkan - Exteriör	53
Klockstapeln	53
Materialbod	53
Vegetation	53
Gravvårdstyper	55
Yrkesgrupper	56
Sammanfattande karakteristik	56
Historik - Brännö kyrkogård	57
Brännö kyrkogård	57
Brännö kyrka	59
Klockstapeln	59
Yrkesgrupper och välkända personer	59
Beskrivning - Brännö kyrkogård	61
Omgärdning och entréer	61
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	61
Klockstapeln	61
Vegetation	63
Gravvårdstyper	63
Sammanfattande karakteristik	63
Historik - Vrångö kyrkogårdar	65
Vrångö gamla kyrkogård	65
Vrångö nya kyrkogård	65
Yrkesgrupper	67
Vrångö kyrka	67
Beskrivning - Vrångö kyrkogårdar	69
Vrångö gamla kyrkogård	69
Omgärdning och entréer	69
Planform och karaktär	69

Vegetation	69
Gravvårdstyper	71
Sammanfattande karakteristik	71
Vrångö nya kyrkogård	73
Omgärdning och entré	73
Kyrkogårdens planform och karaktär	73
Vegetation	73
Gravvårdstyper	73
Sammanfattande karakteristik	75
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag	76
Lagstiftning	76
Kulturminneslagen	76
Begravningslagen	78
Naturvårdslagen	79
Bevarandeförslag - Styrö kyrkogård	79
Riktlinjer för Styrö kyrkogård som helhet	81
Riktlinjer för de enskilda kvarteren	81
Kvarter 4	82
Kvarter 5 och 6	83
Kvarter 7	83
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	83
Bevarandeförslag - Donsö kyrkogård	85
Riktlinjer för kyrkogården som helhet	85
Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården	86
Riktlinjer för kyrkogårdens olika delar	86
Området norr om kyrkan:	87
Området väster om kyrkan:	87
Området väster om klockstapeln:	87
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	87
Bevarandeförslag - Brännö kyrkogård	89
Riktlinjer för Brännö kyrkogård:	89
Riktlinjer för Vrångö kyrkogårdar	91
Riktlinjer för Vrångö gamla kyrkogård:	91
Riktlinjer för Vrångö nya kyrkogård:	92
Skötselråd	93
Rengöring	93
Korroderande förankringsjärn	94
Justering av gravanordningar	94

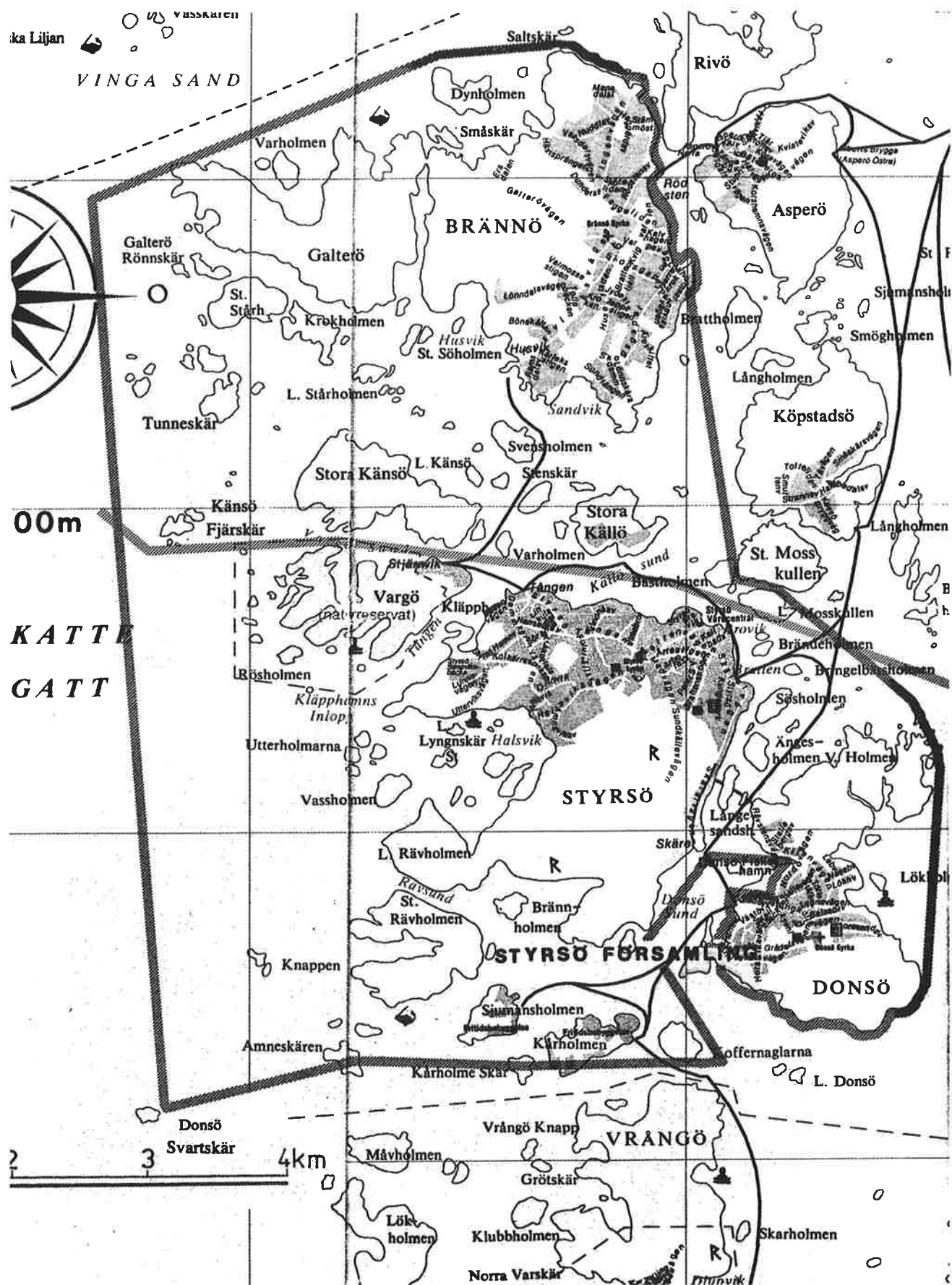
Lagningar	94
Konsolidering	94
Imålning	95
Allmänna vårdåtgärder	95
Gjutjärn	95
Källor och litteratur	97
Informanter	97
Otryckta källor	97
Tryckta källor och litteratur	98
Bilagor	

Inledning

Kyrkogårdar är värdefulla kulturmiljöer då gravskicket speglar en del av vår historia och vårt samhälle i förfluten tid. Dessa värden behöver skyddas och bevaras i samma höga utsträckning som andra kulturmiljöer. Inte minst krävs insamlad kunskap för att kunna göra relevanta urvalsbedömningar i planeringsarbetet. Kyrkogårdar är levande miljöer som nyttjas och som kräver noggrann planering.

Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna i Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Styrösö, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar. Syftet är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogårdarna. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdarnas värdefulla innehåll. Kyrkoförvaltningens fastighetsnämnd har också initierat en inventering av ett urval av samfällighetens kyrkor. Kyrkoinventeringen syftar till att fördjupa kunskapen om kyrkornas byggnadstekniska historia som underlag för framtida åtgärder.

Inventeringen är genomförd under sommaren 1999 av Lena Emanuelsson. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Lena Emanuelsson vid Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning och kyrkoantikvarie Mona Lorentzson vid Göteborgs Stadsmuseum. "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige" samt metodbeskrivning baseras på motsvarande avsnitt i tidigare rapporter publicerade i serien och som bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer svarat för. I det avsnitt som behandlar skötselråd för gravstenar är texten baserad på den steninventeringsrapport som konservator Ylva Berglund presenterat inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 1996.

Karta över delar av Styrso församling. (Turistkartan 1995© Stadsbyggnadskontoret)

Undersökningen av Styrsö, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar

Undersökningen av Styrsö, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar är en del av inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Föreliggande rapport bygger på en inventering av kyrkogårdarna som genomfördes under sommaren 1999 samt det material som samlades genom arkivsökning och litteraturstudier. Rapporten omfattar historik, beskrivning och karakterisering av kyrkogårdarna, sammanfattande beskrivning av gravvårdarna samt kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna besitter, för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att museets kulturhistoriska ställningstaganden och bevarandeförslag skall vara vägledande vid eventuella förändringar av kyrkogården som helhet såväl som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Den metod som använts vid inventeringen är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990) samt de erfarenheter som inhämtats vid tidigare inventeringar inom projektet.

Undersökningen är avgränsad till att behandla området innanför kyrkogårdarnas omgärdning. De närmaste omgivningarna beskrivs översiktligt i kapitlen "Beskrivning". Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till kyrkogårdarnas anläggningsår eller så långt bak i tiden som det har funnits tillgängligt arkivmaterial. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen. Vissa gravar saknade nummer och gravkartorna har därför kompletterats med några få nya nummer med bokstaven Ö (övriga gravar) före siffran som anger gravplatsens nummer t ex Ö1.

Kyrkogårdarnas omgärdning, struktur och form, samt kyrkor har inventerats och jämförts med de arkivaliska källorna för att på så sätt ge en övergripande beskrivning av kyrkogården som helhet. Vidare har en översiktlig inventering av kyrkogårdarnas fält och deras gravvårdar utförts. Syftet var att på ett tidigt stadium urskilja förekommande formdetaljer utan att det skulle vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kvartersinventering* och samlar in uppgifter om fältens form, struktur och karaktär. Kvartersinventeringen kompletteras av en *selektiv gravinventering*, där enstaka unika, gamla eller representativa gravvårdar väljs ut för grundligare dokumentation.

Beträffande inventeringen av varje enskild gravvård, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kvartersinventering - Metodbeskrivning

Kvartersinventeringen av Styrösö, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar har inneburit en översiktlig registrering av samtliga fält på kyrkogårdarna. Varje fält har inventerats var för sig och beskrivits under fältarbetets gång på en blankett (*se bilaga II*). Inventeringen har utformats för att ge möjlighet att angripa ett mycket stort antal gravfält av varierande ålder och karaktär. För att informationen som samlas in ska vara tillräcklig, relevant och möjlig att på ett enkelt sätt tolka i framtiden, krävs en strukturerad beskrivning av fältets egenskaper och speciella karaktär. Vid denna inventering ansågs följande egenskaper vara av vikt vid beskrivningen: omgivning, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella forn-lämningar.

Vid beskrivningen av fältens omgärdning och gångsystem samlas information om fältets gränser och inre struktur. Beskrivningen av vegetationen ger information om vilka träd- och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom fältet kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur fältet anlagts och förnyats. För att beskriva fältets värde på ett tidigt stadium och ge en möjlighet att sätta det i relation till andra gravfält, görs till sist en helhetsbedömning av fältets kulturhistoriska värde.

När inventeringen på kyrkogården är avslutad, redovisas varje fält i pärmar med en gravkarta över fältet, en inventeringsblankett, samt fotografier. Originalmaterialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter kvartersinventeringen av alla fält på kyrkogårdarna gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i det den selektiva gravinventeringen. För Angereds gamla och nya kyrkogårdar beslöts att alla gravvårdar före 1920 skulle registreras enskilt. Det motiverades av att antalet gravvårdar från tiden fram till dess var förhållandevis få. För Bergums kyrkogård beslöts att alla före 1900 skulle registreras. Dessutom har följande kriterier varit avgörande för enskild registrering:

- alla gravvårdar med järndetaljer
- gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- gravvårdar med tidstypisk utformning
- gravplatser med buxbomshäck eller sedumtäckt yta
- gravplatser av person- och stadshistoriskt intresse

Selektiv gravinventering innebär i detta fall en dokumentation med beskrivning enligt inventeringsblankett (*se bilaga III*) samt skiss och fotografering. Originalmaterialet förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation, karaktär m m, samt detaljfotografier av bl a omgärdning, entréer och bebyggelse för att illustrera beskrivningen. Varje fält har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta fältets karaktärsdrag.

Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har utförts med svartvit film. Varje fotokopia har ett negativnummer och är monterad i anslutning till respektive inventeringsblankett. Negativen förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Styrösö, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar har tre olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar", behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. (*se bilaga I*).
2. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Kvartersinventering" är skapad för att ge möjlighet att beskriva ett fälts egenskaper översiktligt i fält. På blanketten antecknas under rubriken "Beskrivning" fältets omgivning samt eventuell omgärdning och ingångar till fältet. Vegetation t ex i form av allé eller häckar beskrivs. Under rubrikerna "Nutida prägel" och "Gravvårdstyper" beskrivs fältets karaktär och gravvårdstyperna inom fältet. Därefter, under rubriken "Genomgående material" beskrivs gravvårdarnas material och om det förekommer sedumtäckta ytor eller buxbomshäckar. Blanketten innehåller också utrymme för beskrivning av eventuella byggnader och fornlämningar. Till sist utförs en första kulturhistorisk bedömning som ligger som underlag för bevarandeprogrammets utformning. (*se bilaga II*)
3. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Gravanordningar", är mer detaljerad än ovan beskrivna blanketter. Den innehåller information om varje enskild gravplats och ger uppgifter om gravplatsens omgärdning och yta, om gravvårdarna är liggande eller stående samt vilket material de är gjorda av. Dessa uppgifter följs av en beskrivning av gravplatsen och gravvården, där inskriptionen beskrivs. Skador som finns på gravvård och stenram redovisas. Varje blankett har försetts med skisser av gravplatsen, gjorda i fält. Blanketten har också utrymme för en kulturhistorisk bedömning som ska fungera som riktlinje inför eventuella kommande förändringar av gravplatsen. (*se bilaga III*).

Arkiv

Inventeringen föregicks av arkivsökning. Följande arkiv har använts:

- Antikvariskt Topografiskt Arkiv (ATA) i Stockholm
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv
- Stadsarkivet i Göteborg
- Göteborgs Stadsmuseums arkiv
- Göteborgs Stadsmuseum, Enheten för natur- och kulturvårds arkiv
- Göteborgs kyrkoförvaltnings centralarkiv
- Göteborgs kyrkogårdsförvaltning
- Styrso församlings arkiv

Litteratur

”Kyrkogårdens gröna kulturarv” utgiven av institutionen för landskapsplanering vid Sveriges lantbruksuniversitet, 1992 har varit till stor hjälp för förståelsen av kyrkogårdens vegetationshistoria. Boken behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kapitlet ”Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia” av Kjell Lundqvist redogör på ett tydligt och intressant sätt för den tämligen outforskade historiken som rör vegetation på våra kyrkogårdar genom tiderna.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan ”Kyrkogårdskonst” från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. ”Kyrkogårdens form och miljö” tar upp aktuella planeringsfrågor och har Riksantikvarieämbetet som en av utgivarna. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats.

Styrso är den största ön i Göteborgs södra skärgård och har behandlats utförligast i litteraturen. För beskrivningen av Styrso socken, kyrka och kyrkogård har samlingsverket ”Styrso socken” av Folke Danbratt och Nathan Odenvik varit mycket betydelsefull. Sockenbeskrivningen grundar sig huvudsakligen på de fakta som framkommit genom studier av äldre arkivhandlingar och protokoll. I serien ”Västergötlands kyrkor”, utgiven av Göteborgs stift, beskrivs Styrso kyrka av Alfa Olsson. Ett annat verk som upplyser om kyrkan och socknens historik är Landelius ”Styrso”. Övrig litteratur som behandlar öarna i den södra skärgården ur ett historiskt perspektiv är bl a C Bager: ”Utpost mot Kattegatt” och H Fhager: ”Historia för ö-känd och o-känd”. Styrso beskrivs ur ett kultur- och naturhistoriskt perspektiv i skriften ”Styrso från istid till nutid” som sammanställts av Göteborgs arkeologiska museum.

Tidigare undersökningar

I början av 1980-talet gjordes en översiktlig inventering av Styrso, Donsö, Vrångö och Brännö kyrkogårdar. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en kortfattad beskrivning av begravningsstraditioner och religiositet i Västsverige, samt praktisk information om kyrkogårdarna. Därefter en översiktlig beskrivning av kyrkogårdarna med tillhörande gravkartor där träd och annan vegetation är markerade, samt fotokartor med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, KME, i Göteborg.

Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige

Kyrkogårdar

Det kristna begravningskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi.¹

Det är under tidig medeltid som våra första kristna begravningsplatser anläggs i Sverige. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.² Denna tradition har levt kvar i modern tid, i form av familjegravar.³ De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.⁴ På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer. Dessa kunde benämnas efter sin traditionella användning; ”likporten” ”prästgårdsgrinden”, etc.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades om möjligt på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material utvecklades. Det var vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk tiondelada, eftersom kyrkan fick tionden av böndernas spannmål, som skulle förvaras någonstans. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer. Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta än damål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.⁵ Under senmedeltiden fick övrig adeln samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. De gravsattes i sk varv, dvs mycket tätt, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

Den medeltida kyrkogården var endast gräsbevuxen och utan några planteringar. I vissa fall förekom det en trädkrans runt begravningsplatsen, men vanligen återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom och påverkade genom sina trädgårdar med stor sannolikhet de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter

¹ Bucht s. 18

² Ibid s. 19-20, 100

³ Wadsjö/Ambrosiani s. 47

⁴ Bucht s. 20-28

⁵ Svalin s. 10

reformationen följde influenser från de lokala herrgårdarnas planteringar till våra kyrkogårdar.

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar till år 1819). År 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Däri stagades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter som en följd av reformationen.

Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som med tiden influerade den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna.⁶ I slotts- och herrgårdsparken började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden.⁷ Många av de vanligaste växtmaterialen på kyrkogårdarna som bok, idegran, liguster och måbär växer naturligt över hela Europa, och gick troligen vägen över godsens parkanläggningar till kyrkogårdarnas planteringar. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.⁸

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravingar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna.⁹ Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravingar på kyrkogårdar i städer måste upphöra. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Den franska barockparken, även kallad fransk formträdgård, var med sin strikt symmetriska planläggning och formklippta vegetation, ofta en förebild för de nyanlagda kyrkogårdarna.¹⁰

¹ Bucht, s. 12

² Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

³ Ibid s. 45

⁴ Ibid s. 11-21

⁵ Bucht s. 12-18, 100

Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.¹¹ Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

Den s k kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser ifrån England.¹² Parker och kyrkogårdar anlades och omformades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården.¹³ Den var i första hand influerad från Tysklands parkkyrkogårdar och antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bl a har lett till att den variationsrikedom som tidigare var vanlig till stora delar försvann.

Gravvårdstyper¹⁴

(1) De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är s k tumbor i kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning, ofta med gavlar högre än hällen, började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. Formen togs upp igen på 1600-talet med rikt ornamenterade hällar. De yngre tumborna av detta slag är vanligen mer sparsamt dekorerade än de äldre, endast med en lågerhuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan.¹⁵

(2) Parallellt med hällar har gravkullar och vårdar av trä och sten förekommit. Vanligen fanns någon konstruktion av sten eller trä. Den döde fördes till graven i kistan eller på en bår och gravlades i kistan nere i graven. Under 1600-talet började dödsbrädorna att ställas upp på kyrkogården, ofta på den dödes grav. Den dödes initialer ristades eller målades på brädan för att så småningom komma att innefatta hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk eller annan dekoration. Även enkla träkors har förekommit på gravplatserna. På grund av den korta beständighet som trä har, finns ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal.¹⁶

¹¹ Bucht s. 28

¹² Svalin s. 10

¹³ Bucht s. 26-34

¹⁴ Siffrorna i texten hänvisar till illustrationen på s. 12

¹⁵ Wadsjö/Ambrosiani s. 72

¹⁶ Wadsjö/Ambrosiani s. 30 ff

Exempel på gravvårdar från olika tidsperioder hämtade från Göteborgs kyrkogårdar. Siffrorna i anslutning till gravvårdarna hänvisar till avsnittet "Gravvårdstyper".

Fram till mitten av 1800-talet tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar var av trä.¹⁷

(3) Stenvårdarna från denna tidsperiod påminner i sin utformning till stor del om trävårdarna. Exempel på denna gravvårdstyp, utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten.¹⁸

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material utvecklades. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period.¹⁹

(4) Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. (5) Den obeliskformade gravvården på massiv sockel var också en vanlig typ. Formen var förknippad med status, vilket uttrycktes genom att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var personen.²⁰ Stenarna omgärdades ofta av en stenram, såväl med som utan järnstaket. (6) Ytterligare vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården. Dessutom planterades ofta gravkullarna med sedum.

(7) Under 1800-talet andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på sten- eller järnram. På ena sidan hängdes en inskriptionsplatta. Inskriptionsplattan kunde föreställa en pergamentsrulle, eller var enklare utformad i rektangulär form. Gjutjärnsstaket på sten- eller järnram förekom också i kombination med en stående hög sten av granit. Staketen varierade i höjd och utformning. (8) Gjutjärnsvårdar som skiljer sig från de ovan beskrivna var järnkors och ett fåtal ovanliga järnvårdar av annan typ t ex hela hällar eller kistor. De fanns både järnkors med enklare dekoration och sådana med en mycket välgjord dekorativ yta. Samtidigt med järnstaketen har även trästaket förekommit.²¹ Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grå och grön färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de höga, svarta och polerade obeliskerna med avfasad avslutning en vanlig gravvårdstyp. Sida vid sida stod även mycket höga gravstenarna med grovhuggna sidor och lägre kraftiga vårdar, vanligtvis i ljus granit, med sten och ram bearbetade till en form.

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet.²² År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö

¹⁷ Stämberg s. 15

¹⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 63

¹⁹ Stämberg s. 15

²⁰ Wadsjö s. 67

²¹ Lindgren

²² Stämberg s. 15

och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till 1920-talet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar för kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna blev renare, både i materialbearbetning och utformning. Enklare typsnitt och lägre höjdmått blev en av följderna.

Två olika typer kan urskiljas under perioden. (9) Den ena är lägre och bredare än sekelskiftes-stenarna. De har ofta en slät eller grovhuggen stående sten i enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade stenramar m m. (10) Den något senare typen representeras av ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiska eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

(11) Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp.²³ Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltarnas sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende var att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

Gravvårdarna från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960-70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med någon mindre symbol eller bild som utsmyckning. Under 1970-talet anlades även urnfält.

(12) De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal visar en personligare utformning av gravvården än tidigare efterkrigsdecennier. Ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare. De tidigare strikta reglemente under 1950- till 70-talet för utformningen av gravstenar, har mjukats upp och ger därmed utrymme för mer personlig utformning av vårdarna.

²³ Ibid s. 17

Historik -

Styrsö, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar

Styrsö socken

Under den äldre stenåldern, för omkring 9-10 000 år sedan, stod vattenytan ca 25 meter högre än idag. Styrsö skärgård bestod då endast av en samling småskär som höjde sig obetydligt över vattenytan. Denna skärgård utgjorde det yttersta kustbandet medan Västra Frölunda och Askim bildade den inre skärgården med större öar.²⁴ Öarna i Styrsö skärgård har varit befolkade sedan mycket lång tid tillbaka. På Styrsös högsta punkt finns ett stort röse från bronsåldern, Stora Rös. Strax nedanför berget med röset finns arkeologiska lämningar från en boplatz som daterats till stenåldern.²⁵ Strandbundna stenhägnader finns på flera håll utmed den svenska västkusten. En av de största koncentrationerna av stenhägnader inom Sverige finns på Styrsö, varav flera av dem vid Brännholmsviken. Med hjälp av fynd från utgrävningar har de daterats till tiden mellan 1300 och 1700. De är sannolikt lämningar från tillfälliga boningar i samband med säsongsfiske, troligen i samband med sillfiskeperioderna.²⁶

Öarna i Göteborgs södra skärgård kallades under vikingatid och tidig medeltid för "Brännöarna". Det är först i konung Waldemars jordebok från 1250-talet som varje ö inom ögruppen nämnes var för sig. Det finns belägg för att namnet Brännöarna levde kvar ända till slutet av 1500-talet. År 1550 hade Vrångö 2 matlag (hushåll), Donsö 2, Styrsö 2, Köpstadsö 1, Asperö 1 och Brännö 5.²⁷ Parallellt blev vid denna tid den gängse benämningen "Svenska skärgården" eftersom detta fram till 1658 var Sveriges enda kustområde i väster. Tillsammans med den svenska delen av Hisingen, dvs Tuve och Lundby socknar, införlivades Styrsö och de obebyggda öarna bland de "älvborgska" skären under den nya stad som Karl IX grundade år 1607.²⁸

Brännö betraktades länge som huvudön i gruppen. Ön hade flest invånare och bäst jordförhållanden. Men det var Styrsö som kom att ge namn åt den västligaste socknen i Askims härad. C M Rosenberg skrev år 1883 följande: *"Styrsö; Socken i Askims härad i Göteborgs och Bohuslän, bestående av de sydväst om Göteborg i Kattegatts skärgård belägna öarna Styrsön, Brännön, Vrångön, Donsön, Köpstadsön, Känsön, Vargön, Vinga m fl."*²⁹

Under medeltiden tillhörde ögruppen Danmark, medan Öckerö tillhörde Norge. Sverige nådde vid denna tid inte fram till Västerhavet. Troligen tillföll Styrsöskärgården Sverige vid 1200-talets mitt och utgjorde tillsammans med en landremsa en smal korridor mellan det norska Öckerö och det danska Halland. Styrsö hade ett utsatt läge som

²⁴ Styrsö en kulturmiljö i fysisk riksplan s. 5

²⁵ Styrsö från istid till nutid s. 61

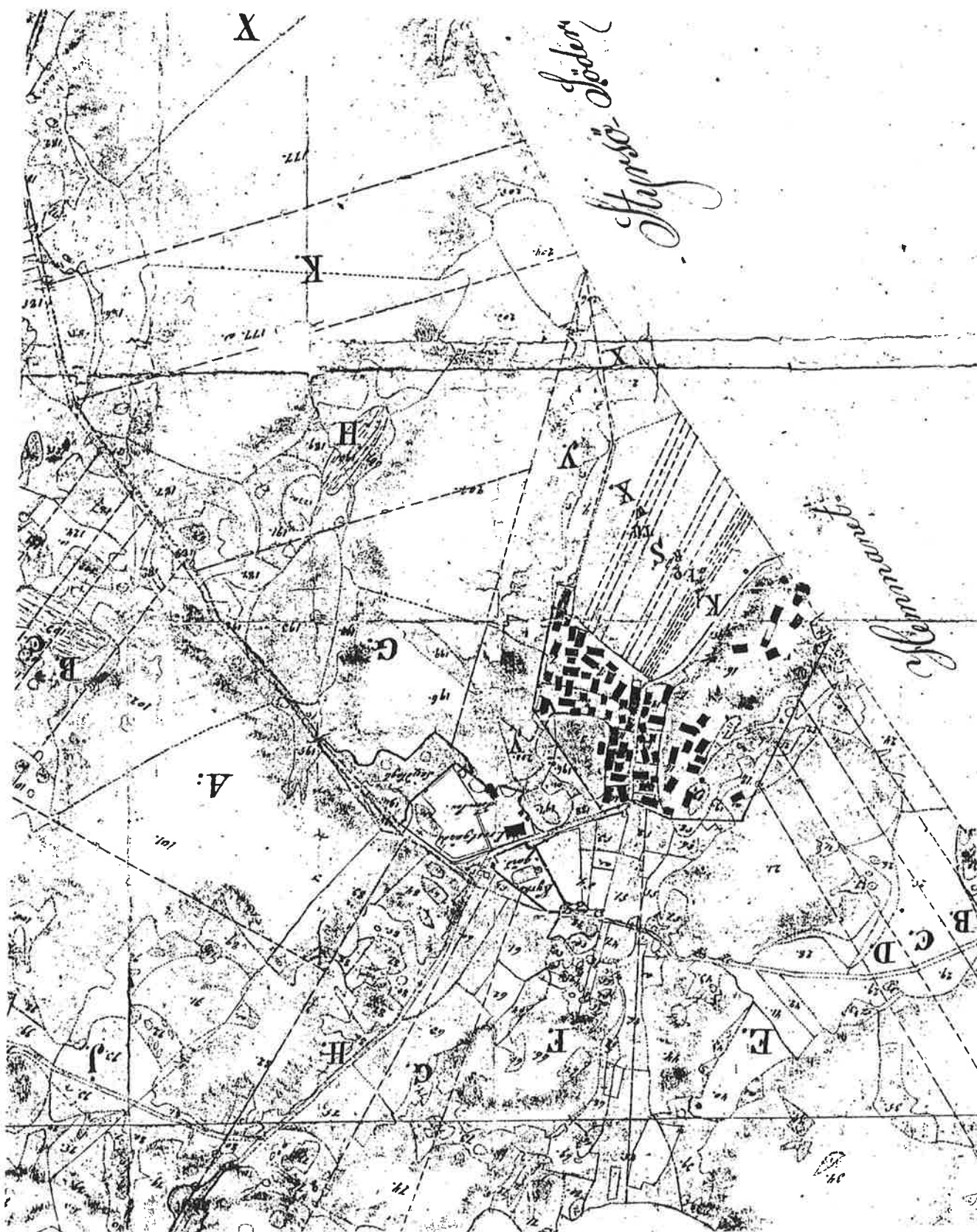
²⁶ Styrsö från istid till nutid s. 44

²⁷ Bager s. 34

²⁸ Bjulén s. 38

²⁹ Bager s. 10

Karta över delar av Styrsö upprättad 1861 av B A Ekström i samband med laga skifte. (Stadsarkivet)

gränstrakt ända till 1658 då Bohuslän och Halland kom att tillfalla Sverige. Det finns många historier om hur danskarna plundrat och härjat i skärgården. Befolkningen fick många gånger lida svårt under krigen. I skriftliga källor nämns att öbefolkningen bl a plundrades i den s k Hannibalsfejden åren 1643-1645.

Koleran drabbade Västsverige år 1834. I den södra skärgården dog 67 personer i farsoten, varav 33 var från Brännö och 15 från Styrso. Donsö förskonades och ingen människa från ön dog.³⁰

Styrso kyrka har länge haft betydelse som sockenkyrka. De enskilda öarna har med tiden uppfört sin egen kyrka med hjälp av omfattande lokala insatser. Donsö kyrka från 1932 var ursprungligen ett kapell som byggdes om till gudstjänstkapell 1943. Brännö och Vrångö kyrkor uppfördes 1954 respektive 1961.

Lagen om municipalsamhällen gav varje ö möjlighet att sköta sina egna angelägenheter. Donsö blev municipalsamhälle år 1919, Vrångö och Asperö år 1915 och Styrso år 1923. År 1959 upphörde municipalsamhällena.³¹ Styrso kommun upphörde år 1974 då den införlivades med Göteborg.

Brännö härstammar sannolikt från verbet bränna som beskrivning av sjöns kokande och sjudande rörelse. Den nuvarande stavningsformen förekommer för första gången 1633.³² Hur länge Brännö hade betydelse som marknadsplats är okänt men i början av 1000-talet verkar dock Kongahälla, nuvarande Kungälv, ha blivit den mest betydande handelsplatsen i området.³³ Socknen hade eget ting mellan åren 1628 och 1727 vilka hölls på Brännö.

Till skillnad från de övriga öarna i södra skärgården har inte fisket haft samma betydelse på Brännö. Brännö hade mycket bra odlingsjord och man fiskade för husbehov och endast undantagsvis för försäljning. Under 1600- och 1700-talen hade de fem hemmanen på Brännö liksom i andra byar blivit uppdelade på flera ägare. År 1672 fanns det 14 matlag med 28 skattskrivna på ön. Tio år senare sades ön bl a hysa fyra lotsar.³⁴ Den 24 augusti 1773 beslöts om "*af en del Brännö hemans åbor att Laga Storskiftes delning skulle förrättas å inägorna mellan dem och med åborna i samma hemman*".³⁵ Befolkningen minskade i slutet av 1800-talet med nära 20% till följd av att flera Brännöbor emigrerade till Nordamerika.³⁶

Flera av öns män arbetade inom lots- eller tullväsendet och andra gick till sjöss som skeppare eller besättningsmän. På Brännö har det funnits lotsar sedan 1600-talet. I Kungl Maj:ts förordning 1697 bestämdes att "*brännölotsarna skall lotsa de fartyg som kommer utifrån sjön, medan vrångölotsarna - utom vid stark ström - blott dem som kommer genom södra gattet vid Vrångö och Tistlarna*". På Brännö har tullpersonal varit stationerad sedan början på 1800-talet. Enligt Göteborgs och Bohusläns kalender 1890

³⁰ Fhager s. 76-77

³¹ Fhager s. 115

³² Danbratt s. 28

³³ Bjulén s. 10

³⁴ Danbratt s. 523

³⁵ Bjulén s. 86

³⁶ Bjulén s. 125

hade Brännö lotsplats vid denna tid 14 lotsar. År 1830 fanns två jaktbåtsmän boende på Brännö. Kustposteringen på Brännö upphörde på 1940-talet.³⁷

Donsö hade ursprungligen betydelsen Dunö eller den dunrika ön vilket härstammade från en växt med dun- eller ulliknande fruktställningar som var rikligt förekommande i öns dammar och kärr. I Valdemars Jordbog av år 1254 förekommer även formen Dunsö.³⁸

Vid sidan av fisket var fraktfarten på Östersjön och till danska hamnar en viktig näringsgren för donsöborna. På Donsö fanns en stor flotta med fraktfartyg. Ytterligare en viktigt inkomstkälla på ön var smuglingen.³⁹ Under 1900-talet ökade invånarantalet på Donsö och kom att överstiga Styrös befolkningsmängd, liksom antalet yrkesfiskare och båtar. Bebyggelsen hade tidigare varit koncentrerad till öns inre delar i anslutning till odlingsområdena. Laga storskifte förättades på inägorna 1781-1782 och det senare laga skiftet 1887-1888. Efter sekelskiftet blev fisket den viktigaste näringen och jordbruket fick karaktären av binäring.⁴⁰ Detta förhållande påverkade även bebyggelsestrukturen som i större utsträckning började uppföras i närheten av havet och fiskehamnen.

Donsö påverkades starkt av väckelsevägen under 1800-talet och resulterade bl a i bildandet av Donsö Missionsförsamling 1875. Öns första missionshus är numera rivet.

Vrångö var tidigare uppdelad i en nordlig och sydlig del som benämndes för Thiulfö respektive Wrangö. Samhället kallades Wronngiessundh. Ön var krokig, buktig eller ”vrång” enligt dåtidens terminologi. Nuvarande stavningsform dyker upp för första gången 1725.⁴¹ Genom forntidens Vrångö gick flera farleder i nordväst-sydöstlig riktning. Farleden från Brevik till Hjuvik kallades förr ”Wrångie-sundh”.⁴² Under 1500-talet omnämns öns båda gårdar Östergård och Västergård. År 1672 uppgavs ön ha 16 matlag med sammanlagt 34 personer. Öns nordvästra udde kallas ”Hollända skepp.” Ursprunget till detta är okänt, men enligt en tradition talas det om Vrångös första bebyggare som holländare.

Namnet **Styrös** är känt sedan 1200-talet. Ön kallades då Styrisö. Namnformen Styresö förekom i 1681 års jordebok. 1703 dyker stavningen Styrszö upp. En tolkning av namnet grundar sig i att sjöfarande använt ön som riktpunkt vid styrning. En annan tolkning är att ön Styrsö hade formen av ett gammaldags styre eller roder på den tiden en havsvik gick upp västerifrån nästan fram till Styrsö by.

En bofast befolkning på Styrsö omnämns i skriftliga källor från mitten av 1500-talet. Här omnämns de tre hemmanen Styrsö Sörgård, Styrsö Norgård och Tången. Det nuvarande samhället Tången växte fram ur två jordbrukshemman; Tången och Styrsö Sörgård. Den täta husklungan sydväst om kyrkan är det som återstår av Styrsö gamla by.⁴³ Från år 1653 finns en uppgift om att 12 familjer med tjänstefolk, fyra änkor och tre

³⁷ Bjulén s. 126

³⁸ Landelius s. 112

³⁹ Landelius s. 76

⁴⁰ Danbratt s. 538

⁴¹ Danbratt s. 29

⁴² Bager s. 11

⁴³ Styrsö från istid till nutid s. 24

ogifta män bodde på ön. I storskifteshandlingarna från 1781 omtalas sammanlagt 36 hushåll i Styrös by. Jordbruket var vid denna tid helt inriktat på boskapsskötsel. Odlingarna bestod huvudsakligen av kålgårdar i anslutning till husen. En utflyttning ur den trångbodda byn hade börjat. Bland annat uppgavs fem av de 21 bönderna på Sörgården vara bosatta i Tängen, öster om Tängens by. Andra bybor hade flyttat sydväst om den egentliga byplatsen och ända ut till Halsvik.⁴⁴ Styrös by var ända fram till 1960-talet den folkrikaste ön inom ögruppen.⁴⁵

På Styrös östra sida fanns tidigare ett kustsanatorium, för övrigt ett av de första i landet, där bl a de skrofulösa barnen botades mot sin tuberkolos. Göteborgsläkaren Petter Silfverskiöld var sanatoriets grundare och föreståndare i 35 år.⁴⁶ Ett vintersanatorium färdigställdes 1908.⁴⁷ 1931 gjordes en genomgripande ombyggnad och personalen omfattade vid denna tid 60 personer. Sanatoriebyggnaderna är numera rivna och på platsen uppfördes senare vårdhem.

Jordbruks- och fiskenäringen

De omtalade sillfiskeperioderna började redan på medeltiden. Den stora sillfiskeperioden i mitten av 1700-talet fick stor betydelse för skärgården. Silltillgången vid denna tid var anmärkningsvärt stor. I landshövdingens beskrivning i en rapport till kommerskollegiet framkommer att sillen *"uti otrolig ymnighet och mängd stigit till Stranderna i Södra Skiärgården emellan Giötheborg och Marstrand, samt några mihl norr om sidstnämnda stad"*.⁴⁸ Göteborg blev huvudort för sillförädlingen. Många av stadens borgare lät uppföra en stor del av de salterier och trankokerier som efterhand växte upp på flera platser inom länets kustområden. Ett silssalteri med trankokeri fanns år 1760 på Bratten. Anläggningen låg på Styrös bys utmark långt från övrig bebyggelse.⁴⁹ Salterierna och trankokerierna anlades i socknens mitt och norra hälft. Trots att fisket under den stora sillfiskeperioden påverkade folkmängden, människors vanor och deras ekonomi, innebar dock inte sillfisket någon revolution inom Styrös socken. Trots den omfattande silltillgången utgjorde jordbruket alltså huvudnäringen. Inom Styrös församling fanns år 1750 bl a 250 fiskarbönder och 150 sjömän. I kyrkoräkenskaperna år 1764 påbjöds *"at inwånarna i Styrös Pastorat måtte påläggas in natura lefwerera Tionden af alla fisksorter som thär i Skiärgården fångas"*.⁵⁰

På Styrös, Donsö och Köpstadsö storskiftades ägorna 1781-82, Asperö 1788 och Vrångö 1794. Laga skifte genomfördes på Styrös under åren 1840-1869.⁵¹ I storskifteshandlingarna omtalas 36 hushåll i Styrös by.⁵²

⁴⁴ Styrös från istid till nutid s. 21

⁴⁵ Fhager s. 72

⁴⁶ Styrös från istid till nutid s. 64

⁴⁷ Danbratt s. 584

⁴⁸ Danbratt s. 393

⁴⁹ Styrös från istid till nutid s. 9

⁵⁰ Göteborgs stadsmuseums arkiv

⁵¹ Danbratt s. 581 och Bjulén s. 89

⁵² Styrös från istid till nutid s. 21

Efter sillfiskeperiodens slut år 1810 redovisas 860 fiskarbönder men inga sjömän. Inhyesfolk och fattiga hade däremot ökat till ungefär motsvarande antal som tidigare angetts för sjömännen. Krisen blev svår för folket i Styrös socken efter sillfiskets upphörande. År 1820 noterades bl a 100 fattiga samt 30 utfattiga. Från statligt håll gjordes vissa stödåtgärder bl a i form av räntefria lån. Man satsade också på en vidareutveckling av backefisket och försökte utvinna mesta möjliga ur sina jordlotter och kompletterade med husdjurshållningen. Det tog lång tid innan styrsöfiskarna lämnade binäringsfisket för att ägna sig åt verkligt yrkesfiske. I procent av den totala befolkningen 1886-88 utgjorde på Styrös yrkesfiskarna 6% och binäringsfiskarna 14% (folkmängd 650), För Donsö var motsvarande siffror 9% resp 13% (folkmängd 435), för Vrångö 3% resp 10% (folkmängd 290). Ett femtiotal år senare var detta förhållande ändrat. Procenttalen för yrkesfiskare resp binäringsfiskare vid denna tid var för Styrös 15% resp 0%, för Donsö 24% resp 1% och för Vrångö 28% resp 1%. Folkmängdstalen var då 917, 871 resp 238.⁵³

Fiskebåtarnas alltmer ökande storlek och djupgående krävde större hamnar. Fiskehamnen på Vrångös västsida försågs i början på 1890-talet med en vågbrytare som förlängdes med 15 meter 1914. Den stora kajanläggningen tillkom 1934 då bl a en gammal lotsbrygga revs. Hamnen vid Styrös Tången iordningsställdes 1938 i samband med byggandet av en småbåtshamn. Byggandet av en ny fiskhamn färdigställdes 1959 längre västerut vid Sandvik. Donsö fiskehamn byggdes 1933-34. Den tillbyggdes 1964 då bl a en småbåtshamn tillkom.

Lotsnärningen

Genom en resolution år 1677 bestämdes att såväl fyrbåkar som lotsar skulle lyda under amiralitetet. Karl IX anmodade ståthållaren på Älvsborg att på Vinga och Galtö uppsätta märken och vretar. En båk uppsattes samtidigt på Vinga.⁵⁴ De tidigaste lotsförmännen var samtidigt länsmän. År 1680 rapporterade inspektoren över styr- och lotsmannaväsendet till amiralitetskollegiet att lotsar blivit installerade på behövliga platser från Marstrand till Åland. De första för riket gällande bestämmelserna för lotsväsendet utfärdades 1696.⁵⁵

För lotsarna gällde länge mycket hårda straff vid försummelse i tjänsten. År 1665 yrkades dödsstraff för två lotsar från Brännö. Domslutet blev dock mildare. De hade lotsat ett engelskt skepp från pestsmittad ort. Vrångö har långa traditioner som lotsö inom ögruppen. Enligt en förordning den 20 mars 1697, angående fördelningen av samtliga lotsars bördor etc, skulle lotsarna på Vrångö inlotsa fartyg till Göteborg ”*igenom södra Gattet det wid Wrång och Tistlarne*”. Brännölotsarna ålades däremot att lotsa de fartyg som kom utifrån sjön. Enligt en samtidigt utfärdad förordning angående lotsar och lotsdrängar, skulle på Vrångö finnas åtta lotsar, fyra utlärdar drängar och fyra i läran.⁵⁶ År 1820 hade Vrångö 13 lotsar. Brännö var en betydande lotsplats i slutet av 1800-talet.

⁵³ Danbratt s. 424

⁵⁴ Danbratt s. 373

⁵⁵ Bager s. 98

⁵⁶ Bager s. 107

En uppgift från 1888 visar att brännölotsarna utfört 732 lotsningar medan vrångölotsarna gjort 253 lotsningar under året.⁵⁷

Sammanslagningen av Vrångö och Brännö lotsplatser till Vinga 1931 ledde till att rekryteringen av lotsar från Vrångö så gott som upphörde.⁵⁸ Lotsarna från Brännö var redan tidigare stationerade på Vinga.

Utkiken på Brännö användes först av lotsarna och senare av tullmännen. Byggnaden hade ursprungligen stått på Gullholmen, men flyttats till Brännö 1922. Huset brann ner 1960, men återuppbyggdes med hjälp av ekonomiska bidrag och personliga insatser av hembygdsintresserade brännöbor. Utkiken återinvigdes 1986 och byggnaden är idag museum.⁵⁹

Turism

Turistnäringen på Styrso inleddes i mycket liten skala omkring 1860. Regelbunden ångbåtstrafik mellan fastlandet och öarna inleddes 1869. Göteborgs Nya Ångslupsbolag trafikerade både norra och södra skärgården. Göteborgsdirektören J P A Schmidt anlade i början av 1860 restaurang Stjärnvik. Brattens Badinrättning uppfördes 1870. År 1916 brann hela anläggningen och privatvillor uppfördes istället på samma plats. Ett hotell med ett fyrtiotal rum byggdes 1891. Vid denna tid bodde mellan 500 och 600 sommargäster på ön, många i egna villor. Restaurangerna vid Bratten brann åter 1901. Bad- och restauranganläggningen som sedan återuppbyggdes stängdes 1939. Bratten kom att utvecklas till en förnäm badort och många göteborgsfamiljer uppförde stora sommervillor på denna del av Styrso.

Sällskapet Arbores bildades 1886 på Styrso. Många sommargäster hade beklagat sig över öns kala utseende och önskade en lummigare ö med skydd för hårda vindar. Sällskapet hade till syfte att anlägga och underhålla skogs- och parkplanteringar, vägar samt brunnar på ön. Årreskogen som sträcker sig från kyrkan och till närheten av stora bryggan vid Bratten är ett av de grönområden som tillkommit i sällskapets regi. Sällskapet grundade Kung Oscars park invid Styrso Bratten och tog initiativ till anläggandet av strandpromenader och alléplanteringar.⁶⁰

Styrso församling

Församlingen fick egen kyrkoherde 1708. Dessförinnan hade själavården på öarna utförts av "commini insulares", vilket innebar att komministrar förordnades till tjänstgöring i övärlden.⁶¹ Öborna i Styrso socken önskade självständighet och framhöll att man kunde underhålla sin egen kyrkoherde. Konungen biföll socknarnas begäran år 1711, och rådet beslöt påföljande år att Fässberg, Råda, Kålleröd och Askims socknar

⁵⁷ Bjulén s. 126

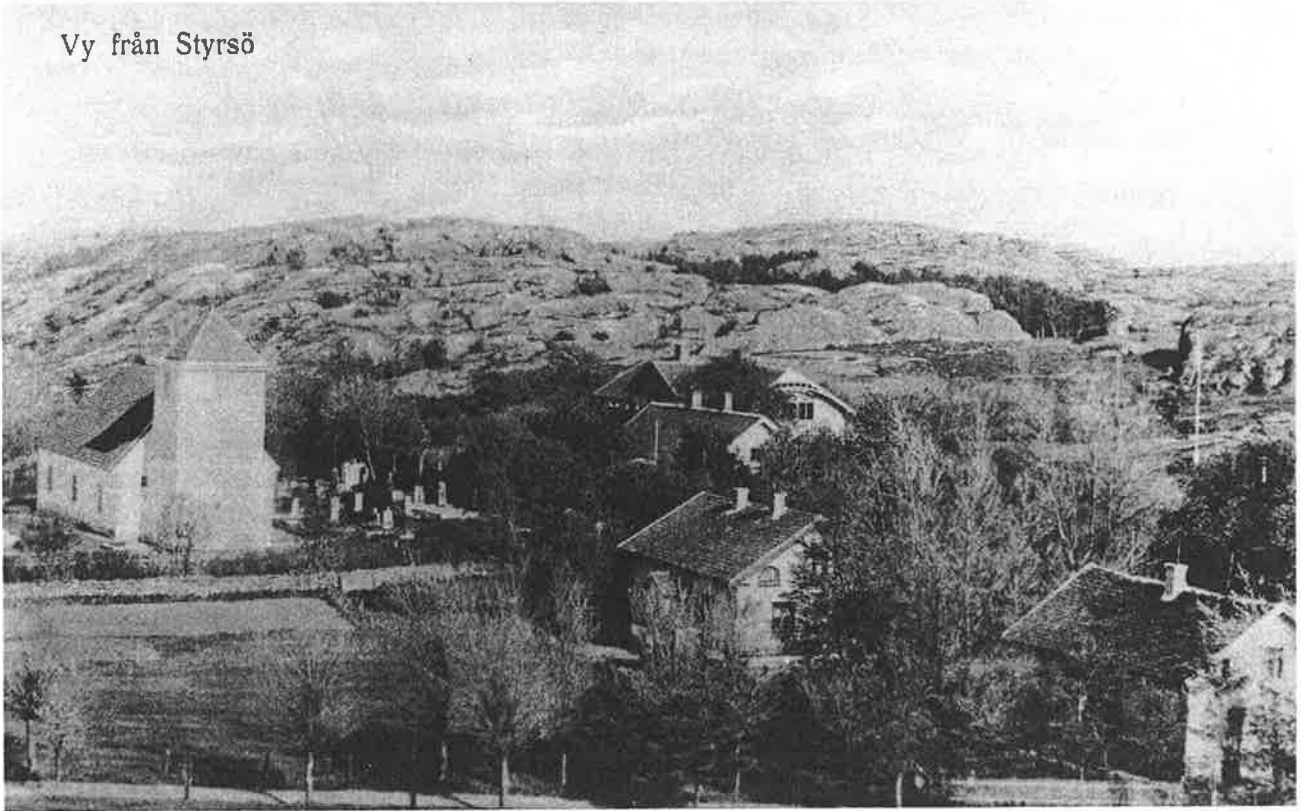
⁵⁸ Bager s. 110

⁵⁹ Bjulén s. 123

⁶⁰ Danbratt s. 306

⁶¹ Styrso från istid till nutid. s. 18.

Vy från Styrso

Vy över Styrso kyrka och kyrkby. Fotograf är C. A. Träfh. Bilden har använts som vykort och saknar årtal. (ATA, repro)

skulle bilda ett eget pastorat liksom Örgryte och hospitalet samt ett gemensamt pastorat för Styrso och de övriga öarna i den södra skärgården. Ändringen var ett provisorium och det var först år 1732 som Styrso skildes från Fässberg och bildade eget pastorat.

På 1860- och 70-talen drog en väckelsevåg över Göteborgs skärgård. Hösten 1875 började en liten grupp öbor på Donsö att samlas för bön och bibelläsning. Detta var början till Donsö Missionsförsamling som bildades 1908 och var den första frikyrkoförsamlingen i Styrso-skärgården.⁶² I äldre protokoll framkommer stundvis stora motsättningar mellan folkkyrka och frikyrka beträffande församlingssyn och andra frågor. Frikyrkorörelsen har sedermera fått stor betydelse för befolkningen på öarna och samarbetet mellan Svenska kyrkan och t ex missionsförsamlingen på Donsö är numera väl fungerande.⁶³ Styrso missionsförsamling bildades inte förrän 1944 efter mångårig verksamhet.⁶⁴

Styrso kyrkobyggnadshistoria

Den äldsta kyrkoplatsen på Styrso låg i anslutning till den kyrkogård som ibland benämns "vikingakyrkogården", belägen på öns södra del. I kyrkoboken finns anteckningar av den 6 maj 1724, nedtecknade av dåvarande kyrkoherden Petrus Lidelius; *"Men hwad widkommer rummet där Gudstjensten och Huset aldräfst här på Öyerne inrättat är, så ser man här på Styrso Klöwergång en plats belägen södwäst ifrån Styrso store Rös wid namn kyrkiogården wissa rudera efter Kyrkiogård, Capell och Altare"....* och vidare; *"efter als inga gamla Documenter om detta äro att finna"*. Om kyrkan revs eller förstördes av fiendehand finns det ingen uppgift om.

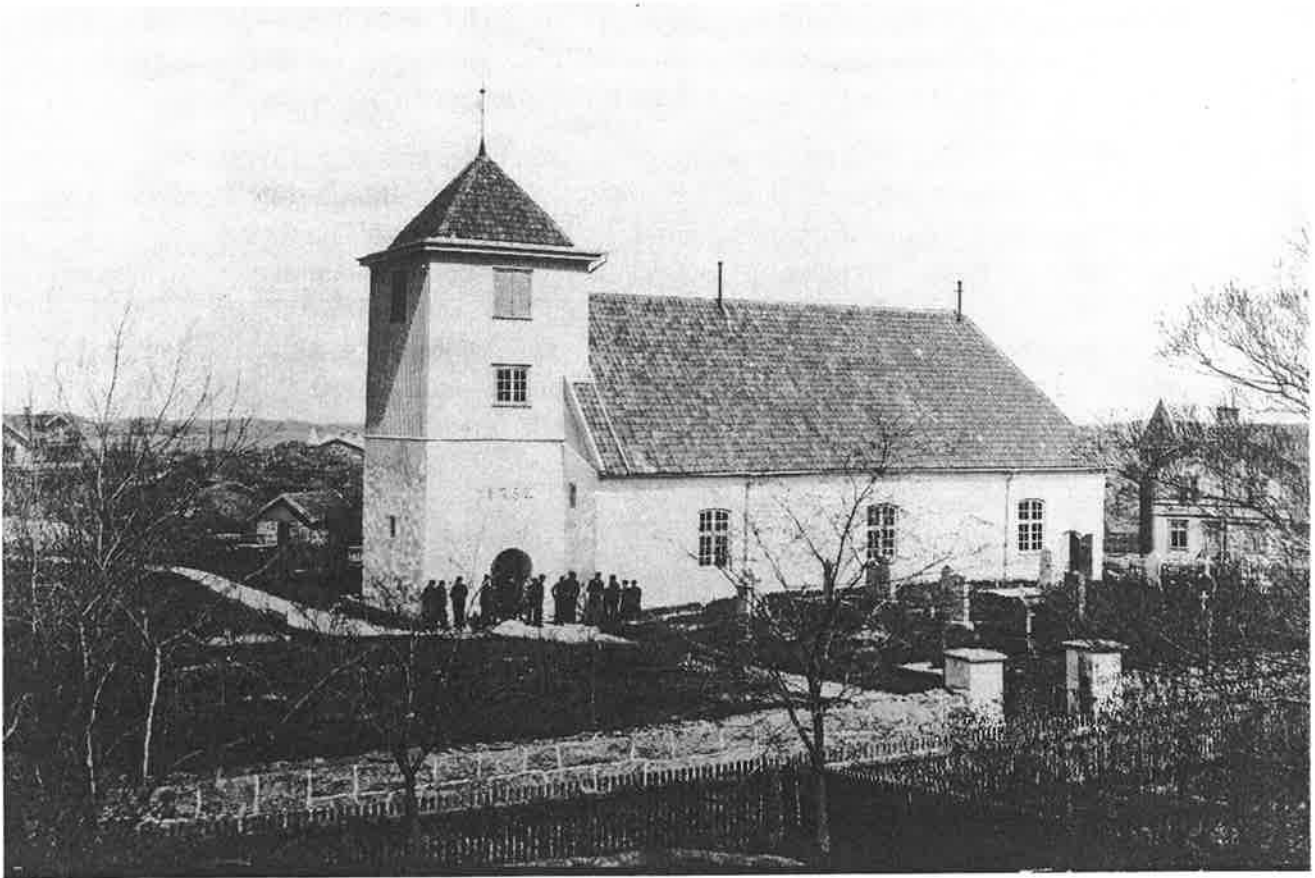
Styrso nuvarande kyrka föregicks av "Styrso capell". Det finns inget exakt årtal för kyrkans uppförande. Men kapellet kan sannolikt ha uppförts i samband med befolkningstillväxten under sillfiskeperioden 1556-1589. Kapellet var en träbyggnad som omnämns i handlingarna för första gången år 1596 i Fässbergs kyrkobok då den uppräknas *"kyrkiones Sex männ" i de olika socknarna inom pastoratet, nämligen "Fässbergs sochn, Frölunda sochn, Råda sochn, Askem sochn, Collaridz sochn och Styrso Capell."* År 1754 hölls en *"auction förrättad efter föregången allmän kungjölse med Styrso gamla och förfallna Trä-Kyrckia, som tillika med dess därå liggande gamla tegeltak, väggar, dörrar samt gamla söndriga fönster och fönsterkarmar, som werderades och utböds för Femtijo dal.smt.men nu wid denna auction inropades av E:rw ländsmannen och Hejderidaren Hr Lars Grönbohm för Siuttijo dal. 8 öre smt."*⁶⁵ Ur kyrkans räkenskaper framkommer att kyrkan genomgick en renovering på mitten av 1600-talet då *"2 tolter goda bräder"* och *"2 tolter wrakedelar"* omnämns.

⁶² Styrso socken från istid till nutid s. 29

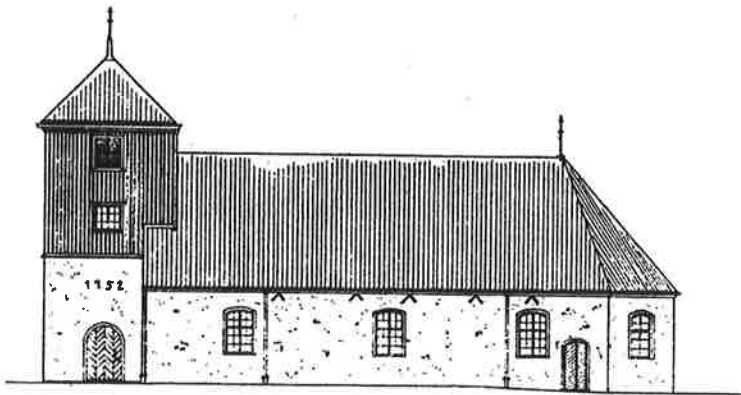
⁶³ Danbratt s. 157

⁶⁴ Danbratt s. 162

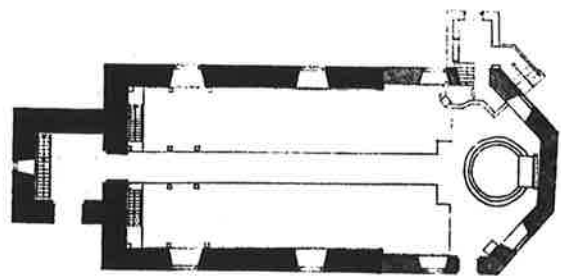
⁶⁵ Landelius s. 44

Styrös kyrka fotograferad av A. Backlund ca 1900. (ATA, repro)

Kyrkans västfasad samt planritning. (Olsson, s 2)

■ 1752
 ■ 1706
 --- 1947

Styrsö kyrka

Den gamla kyrkan hade med tiden förfallit kraftigt. Några år innan den nuvarande kyrkan började byggas, skrev sockenmännen i ett upprop en bön om understöd för det förestående kyrkobygget. *"Wi hafwe blifwit betänkte at på en af våra Öijor, Styrsö benämnd, låta uppbygga en kyrka af sten sedan wi med mycken Lifzfara i några åhr nyttiat på samma ställe en Kyrckia af trä, från våre förfäder oss lemnad, hwilken af ålder och tid förtärd, liksom hotade at falla oss uppå hufwud, om slikt icke tidigt blefwe förekommit"*. Kort därefter, den 18 augusti 1750, upprättades ett kontrakt med "muremästaren" Johan Wennerström från Göteborg om *"en ny Kyrkias uppbyggande af sten"*. Entreprenadsumman beräknades till 2 650 daler.⁶⁶ Fullt iordningsställd blev inte kyrkan förrän 1759. Invigningen förrättades av kontraktsprosten Sven Jakobsson i Lundby första söndagen efter påsk år 1754.⁶⁷

Tornets nedre del bär året 1752 i ankarslut. Kyrkoräkenskaperna upptar 1837 en utgift för kostnadsförslag och ritning till tornet och följande år erhöll Johannes Börjesson betalning för tornbyggnaden. En bevarad väderflöjel med året 1838 vittnar om trä-tornets tillkomst. Tornet har tydligen ersatt ett tidigare, för vilket man inköpte en kopparflöjel 1754.⁶⁸

Kyrkans östligaste del är en tillbyggnad från 1796. Redan då kyrkan uppfördes uttrycktes åsikter om att kyrkan var för liten. Kyrkan inrymde ursprungligen endast tretton stolrum för sju-åtta personer på varje sida om gången. Befolkningen beräknades vid denna tid uppgå till 170 matlag i socknen. Sockenmännen beslöt att kyrkan skulle förlängas 9 alnar.⁶⁹ Vid samma tillfälle upptogs en dörr på södra fasaden vid koret. Samtidigt var tak och väggar i behov av reparation. Det tunnvalvda trätaket försågs år 1767 med takmålningar av målarna Jonas Durcks och Spaak. Målningarna kom att väcka en del opposition. I en inventarieförteckning från 1830 beskrevs målningarna som *"öfver Choret Treenigheten och längre ned åtskillige bibliska händelser"*.⁷⁰ År 1804 diskuterades huruvida takmålningarna skulle tas bort eller ej. Biskop Wingård pläderade för deras borttagande. I samband med en visitation hyste han följande mening om målningarna: *"...desse målningarne både af en oskickelig hand uppdragne, wore obehagelige, illa exequerade och derjemte skadelige, såsomtjenande til de mäst grofwa och kroppligaste begrepps formerande om Gud som likwel är en Ande och icke hafwer kropp;...."*⁷¹ Biskopen förespråkade istället att takvalven skulle vitmålas. Takmålningarna kom dock inte att bli övermålade förrän år 1870 i samband med en takomläggning.⁷²

År 1856 försågs kyrkan för första gången med orgel från Söderlings verkstad i Göteborg. Orgeln ersatte det psalmodikon som församlingen inköpt år 1832. Ny orgel

⁶⁶ Landsarkivet: Kyrkoräkenskaper 1638-1688. Avskrift från Göteborgs Stadsmuseums arkiv.

⁶⁷ Danbratt s. 49

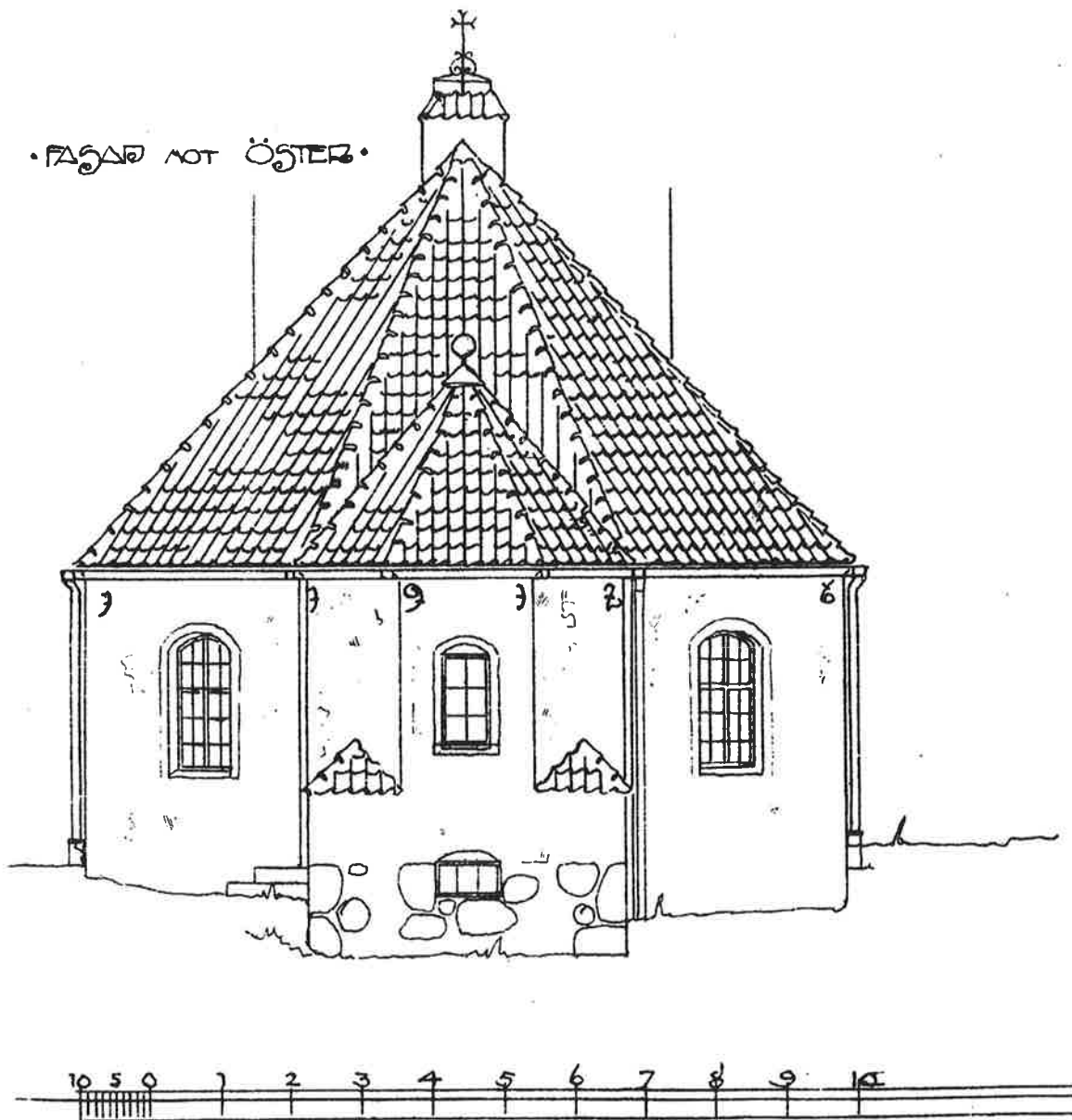
⁶⁸ Styrsö kyrka s. 8

⁶⁹ Danbratt s. 50

⁷⁰ Danbratt s. 54

⁷¹ Danbratt s. 55

⁷² Danbratt s. 55

I ett förslag till restaurering och tillbyggnad av Styrö kyrka år 1911, upprättat av arkitekt Gustav Holmdahl, ges tillbyggnaden en närmast nationalromantisk karaktär med frilagda naturstenar i sockeln. Fasad mot öster. (Styrö församlings arkiv O IV:1)

byggdes 1917 av Hammarberg.⁷³ Orgeln ombyggdes och fick ny fasad 1959, utförd av orgelbyggare Hammarberg. Riksantikvarieämbetet motsatte sig inte förslaget till ny orgelfasad, trots att man betraktade det som viss förvanskning av den befintliga fasaden.⁷⁴

Enligt kyrkostämmans beslut reparerades kyrkan år 1869. Påföljande år tillkom en ny altarring samt förgyllning av altarpupsats och predikstol.

År 1915 tillsattes en kommitté för kyrkans renovering. Åtgärderna omfattade vid detta tillfälle diverse reparationer av tak, golv, väggar, bänkar, dörrar och fönster.

En av de mer omfattande åtgärderna på senare tid är tillbyggnaden av sakristian 1946 i anslutning till den norra långväggens östra del. Arkitekt var Gustav Holmdahl.^{75 76} Samtidigt slätputsades väggarna invändigt. Fasaden putsades med spritputs i likhet med befintlig puts och målades med vit kalkfärg.

Kyrkklockan är samtida med den förste kyrkoherden och har följande inskription; *"Soli Deo Gloria (åt Gud allena äran) Fru Elsa Beata Makler. Herr Hans Smitt förste Pastor. Gjuten i Götheborg af Peter Böök Anno 1712"*. Klockan omgjöts och förstordes 1838. En klockstapel omtalas år 1720 då byggmästare Gudmund i Hamner betalades för förfärdigandet av klockstapeln för 29 dagsverken á 24 öre per dag.⁷⁷ I samband med en sockenstämma år 1804 uttrycktes önskemål om en större klocka, då man ansåg att formatet på den nuvarande klockan tydde på fattigdom. På en sockenstämma år 1837 diskuterades huruvida man skulle renovera det befintliga trätornet eller om man skulle uppföra ett nytt i sten. Man beslöt sig dock för att renovera trätornet. I samband med reparationen av klocktornet lämnade man in klockan för omgjutning och förstoring som utfördes av gjuterifirman Öfverströms Änka i Göteborg.⁷⁸

Konstnären Albert Eldh anlätades 1917 för att göra ett förslag till återställande av den ursprungliga färgsättningen på predikstol och altarpupsats.⁷⁹

Altare, predikstol och läktarbarriär åtgärdades 1929 av konservator Sven Gustafsson i Mölndal.⁸⁰

Kyrkan återinvigdes 1960 efter en omfattande renovering av kyrkan vilket bl a inneburit fullständig målning interiört, ombyggnad av bänkarna samt borttagande av vissa bänkar. Av takmålningarna från 1767, utförda av den tyske målaren Jonas Durck, bevarades endast molnen på tvärbjälkarna. Ett flertal gåvor tillföll kyrkan vid återinvigningen. Arkitekt Axel Forssén hade upprättat förslag till åtgärderna.⁸¹

⁷³ Olsson, A s. 12

⁷⁴ ATA, handlingar

⁷⁵ Danbratt s. 53 (matlag =hushåll)

⁷⁶ ATA, handlingar

⁷⁷ Danbratt s. 46

⁷⁸ Danbratt s. 57

⁷⁹ ATA, handlingar 20/7 1917

⁸⁰ Göteborgs Stadsmuseums arkiv, mapp Styrö kyrka

⁸¹ Styrö socken s. 65

Kyrkan genomgick en renovering 1991. Åtgärderna bestod bl a av fasadrenovering samt interiör ommålning, omläggning av golv, nytt wc och ny trappa i vapenhuset samt förändring av av koret med avseende på kyrkbänkar, altare och altarring. Renoveringen genomfördes enligt ritningar som upprättats av DEFYRA Arkitekter AB. Till fasaden användes hydrauliskt kalkbruk som målades med varmvit kulör. Konservatorsarbeten bestod av restaurering av altarpopsatsen, predikstol samt restaurering av kyrkbänkarnas marmormålning.⁸²

Styrsö kyrkogård

De äldsta kyrkogårdarna i Göteborgs södra skärgård finns på Styrsö och Vrångö. Donsö kyrkogård daterar sig till 1834 och kyrkogården på Käsö anlades 1840.⁸³ Den nuvarande kyrkogården på Styrsö har utvidgats i flera etapper. Styrsös äldsta kyrkogård var belägen på öns södra del. Här låg också öns första kapell. Den historiska platsen beskrivs under rubriken "Vikingakyrkogården".

De var i första hand öbefolkningen som fick sin gravplats på Styrsö kyrkogård. På kyrkogården finns också flera personer utan anknytning till skärgårdsöarna begravda, t ex soldater från första världskriget. Enligt gammalt bruk betalade skepparen gravplats med fyra bjälkar, vilka vid ett tillfälle användes till den norra kyrkogårdsporten.⁸⁴ På kyrkogården fanns också en särskild plats för barn som avlidit på sjukhuset, vilket initierats av doktor Silfverskiöld.⁸⁵

I ett protokoll från 1850 angavs följande i samband med koleraepidemierna: *Vid dödsfall må ordningsmännen uppmana de anhöriga att begrava den döde i de på öarna invigda kolerakyrkogårdarna...* Och vidare: *"Till grafven efter ett dygn, men bör der med lösa lock stå obegravna ännu ett dygn (för) att förekomma skendöd"*.⁸⁶ Det första skriftliga vittnesbördet om socknens kyrkogårdar finns i domboken från 1655-56. I denna omtalas att kyrkogårdsmuren på Styrsö måste färdigställas.⁸⁷ Kyrkogårdens tidigare avgränsning mot omgivande mark och bebyggelse är okänd.

Vissa sedvänjor bland befolkningen gillades inte av församlingsmajoriteten. Från en sockenstämma år 1795 finns följande anteckning: *"På tilfrågan om det bruk som någon börjat, Församlingen oåtsporadt, at slå in spikar i kyrkomuren och uphänga Cronor efter afledna barn, svarades: at sådant bör afläggas och afskaffas, emedan det på kort tid samlar Damb och spindelwäf och är ingen prydnad, hwarken för de döda eller för de lefwande"*. Inte heller gillade man att vissa satte upp likkistplåtar på kyrkväggarna. År 1870 uppmanade kyrkorådet de "felande" *att ta bort plåtarna, eljest skulle rådet föranstalta om att de kom bort."*⁸⁸

⁸² ATA, handlingar 5/10-1990

⁸³ Landelius s. 48

⁸⁴ Styrsö socken s. 86

⁸⁵ Danbratt s. 143

⁸⁶ Danbratt s. 471

⁸⁷ Danbratt s. 75

⁸⁸ Danbratt s. 83

Efter biskopsvisitationen år 1804 gjordes ansträngningar att få kyrkogården utvidgad åt öster. Vid sockenstämman i maj månad påföljande år påtalades det dock att markägarna inte var närvarande och kanske inte ville lämna ifrån sig jorden. Man beslöt då att bredda kyrkogården 4 alnar på den södra sidan eller kyrkvallen. Den tidigare påtänkta markarealen inköptes senare och en ny port i sten uppfördes i det sydöstra hörnet av kyrkogården år 1806.⁸⁹

Den gamla kyrkogården hade under lång tid svårt att räcka till. Kyrkoherde Bogren föreslog på en sockenstämma 1810 nödvändigheten och behovet av ett benhus på kyrkogården.⁹⁰ Murmästare Anders Nilsson i Kåxere anlätades för uppmurning av benhuset. Samme murmästare åtog sig att rappa Styrsö kyrka, klocktornsfot samt bägge kyrkomursportarna.⁹¹ I samband med en inventering av Styrsö kyrka år 1830 finns en anteckning om att det på kyrkogården fanns en rödmålade brädbod samt ett benhus av sten.⁹²

Koleraåren under 1830-talet orsakade problem med gravsättning på kyrkogårdarna. Till följd av de många dödsfallen var det nödvändigt att utvidga kyrkogården. I ett sockenstämmoprotokoll från 1834 förklarar Styrsö åbor *"hvilka hafva sine egor närmast intill kyrkogården, det de icke kunna till afsalu lemna något; tillkännagivande dessutom att egorne å östra och vestra sidan, hvaråt kyrkogården endast skulle kunna utvidgas, äro så sumpiga att de icke äro passande för ett sådant ändamål."* Vidare står att: *"Hvad Brännö, Köpstadsö, Asperö och Wargö med fl angår yttrade deras hemmansegare, det de vilja hädanefter som förr begagna sig af kyrkogården på Styrsö och icke ingå på någon kyrkogårds anläggande, förklarade sig vilja bidra till de omkostnader, hvilka kunna komma ifråga för kyrkogårdens utvidgande."*⁹³ En anteckning från 1858 berättar om de makabra omständigheterna: *"måst gräva upp lik, som ännu icke gått till förruttnelse"* och att man ej kunnat gräva nog djupt, eftersom så *"påträffades hela likkistor"*.⁹⁴ Ett område med 20 alnars bredd väster om begravningsplatsen inköptes.⁹⁵ I samband med detta borttogs de välvda portarna och man lät göra dem mer ändamålsenliga. Samtidigt avsåg man att rätta kyrkogårdsmuren vid det sydöstra och det sydvästra hörnet i syfte att erhålla ett vackrare och mera regelbundet utseende. Denna utvidgning och flera efterföljande medförde att kyrkogården till sist fick det utseende den har idag, med sin oregelbunda form och den längsta utsträckning i öst-västlig riktning ca 130 meter. Med undantag för den södra delen sluttar de övriga delarna från kyrkan. Församlingen beslöt att antaga byggmästare C G Ekbergs kostnadsförslag på 2 452 kronor för utvidgning av kyrkogården. Arbetet avsåg utbyggnad och förbättring av muren men också dränering.⁹⁶

Vid flera tillfällen under 1800-talet gjordes anmärkningar gällande kyrkogårdsportarnas skick.

⁸⁹ Göteborgs Stadsmuseums arkiv. Avskrift sockenstämmoprotokoll 1786-1836

⁹⁰ Danbratt s 85

⁹¹ Göteborgs Stadsmuseums arkiv

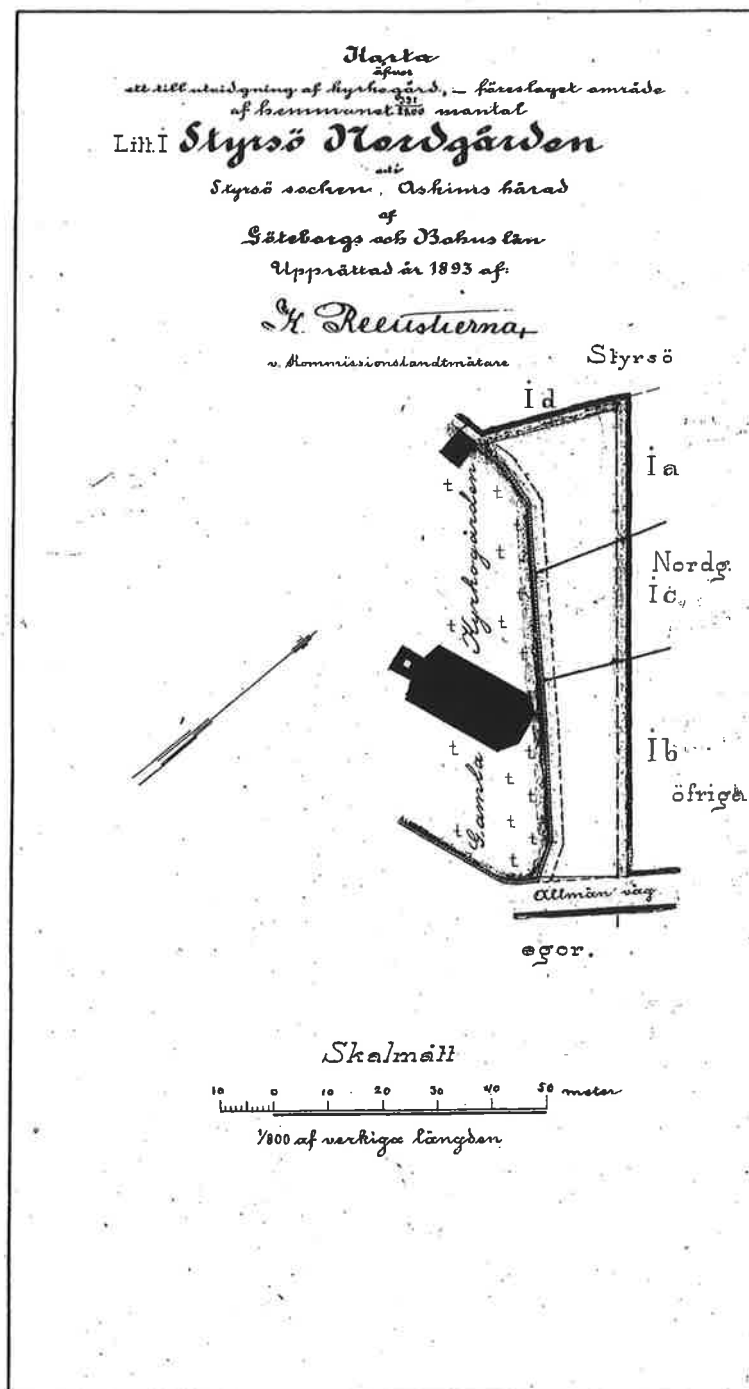
⁹² ATA, handlingar

⁹³ Göteborgs Stadsmuseums arkiv. Avskrift sockenstämmoprotokoll 1786-1836

⁹⁴ Danbratt s. 87

⁹⁵ Göteborgs Stadsmuseums arkiv

⁹⁶ Danbratt s. 87

Karta upprättad i samband med utvidgningen av kyrkogården 1893 av kommissionslantmätare K Reenstierna. (Stadsarkivet)

På en kyrkostämma den 16 april 1893 enades man om att en utvidgning av kyrkogården ansågs nödvändig. Utvidgningen skulle göras öster om kyrkan. Man beslöt vidare att den nya delen skulle ha en längd med 21 meter i nordvästra delen och 13 meter i den sydöstra sidan om kyrkan. En gångstig med 1 meters bredd planerades utanför den nya kyrkogårdsmuren i öster och norr. En kommitté tillsattes för den nya kyrkogårdens dränering, planering och plantering.⁹⁷ Donsö och Vrångö befriades från kostnadsansvar i samband med utvidgningen. Kommissionslantmätare K Reenstierna anlätades för uppmätning av det aktuella området. Man beslöt vidare att befintlig kyrkogårdsmur skulle repareras och att den nya delen skulle muromgärdas liksom den äldre kyrkogården. A G Ekberg anlätades för uppförandet av den nya muren. Muren skulle uppföras av sprängd och kilad gråsten med jämn höjd på en och en halv meter. Ytter- och översidan skulle cementfogas. Den gamla kyrkomuren mellan den gamla och nya kyrkogården skulle borttagas och användas till fyllning av den nya muren.⁹⁸ I samband med utvidgningen beslöts att materialboden på den gamla kyrkogården skulle flyttas till den nya kyrkogårdens nordöstra hörn.

I början av 1900-talet tillämpades i större utsträckning tidigare antagna regler beträffande gravarnas storlek och mellanrummen dem emellan. De gravar som inte sköttes eller syntes bortglömda skulle jämnas med marken. Kyrkogården indelades i kvarter och gångar anlades.⁹⁹

Styrsö, Asperö och Köpstadsö inköpte gemensamt ett område för utvidgning av kyrkogården 1924. För uppdraget anlätades länsträdgårdsmästare Anton Salström som upprättade handlingar 1924. Området utgjorde tidigare en närliggande trädgård och omfattade en yta av ca 2 570 kv, beläget öster om dåvarande kyrkogård. En hägnadsmur av sten planerades inrama det utvidgade området. Platsen beräknades inrymma 370 gravar, vilket antogs vara tillräckligt för lång tid framåt.¹⁰⁰ Läsarkitekt Erik Friberger förordade 1928 ett bevarande av den gamla mursträckningen mellan den gamla och den nya kyrkogården.

I Erik Fribergers förslag till kyrkogårdsutvidgning år 1929 föreslås muren mellan den gamla och den nya delen förändras till terrassmur och avtecknas med torv. Den nya kyrkogårdsdelen var avsedd för enskilda respektive allmänna gravplatser. I riktlinjerna för det nya området föreslås bl a att i trakten förekommande gamla, goda gravvårdstyper bör upptagas.¹⁰¹ I ett brev till Riksantikvarien påpekar Friberger vikten av den äldre mursträckningens bevarande: *"Muren är dels hägnadsmur dels stödjemur. Muren synes bibehållas och istandsättas, dels för att upptaga nivåskillnaden, dels för att skilja gamla och nya områdena som komma att få olikartad karaktär, och dels av kulturhistoriska skäl"*.¹⁰² Det utvidgade området är den del som ligger nordväst om kyrkan.

⁹⁷ Styrsö församling O I:3

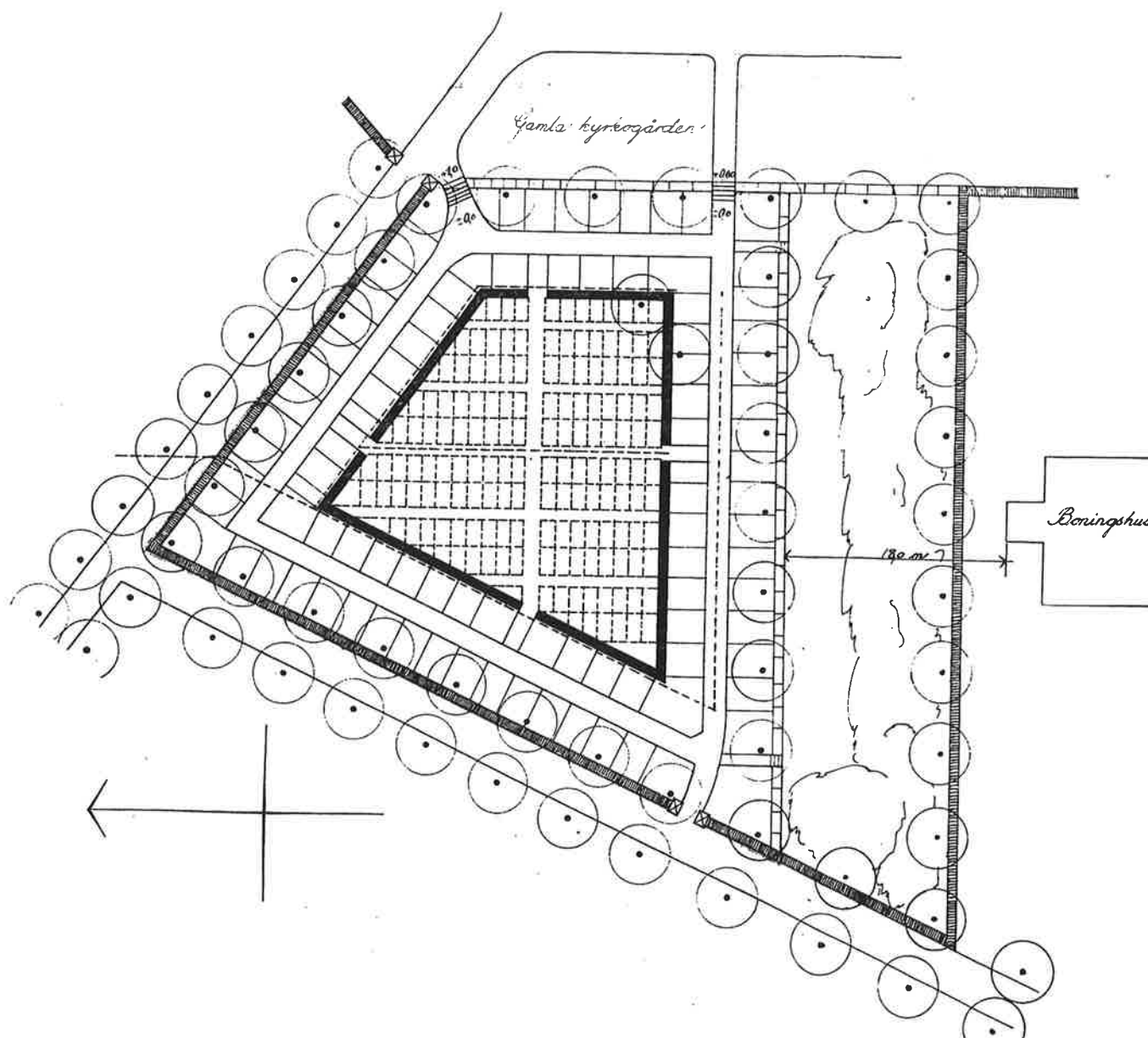
⁹⁸ Stadsarkivet, handlingar tillhörande karta över kyrkogårdsutvidgning 1893 och Styrsö församling O I:3.

⁹⁹ Danbratt s. 87

¹⁰⁰ ATA, handlingar

¹⁰¹ ATA, handlingar

¹⁰² ATA, handlingar

Förslag till utvidgning av Styrso kyrkogård upprättat 1929 av arkitekt Erik Friberger. (Styrso församlings arkiv)

1951 upprättades en ny arbetsordning för Styrös kyrkogård ”Korrigerig 1951-52”. I denna konstateras att gravarnas utformning fram till 1950 är mycket olikartad och att stanken finns i alla tänkbara mått vilket fått till följd en tät anhopning och stor oordning. Bl a föreslogs en succesiv rättelse och enstaka förflyttningar av vissa gravar i syfte att uppnå önskad ordning på kyrkogården. Inslag som polerade stenar, guldbokstäver, porträtt, konststen, cement och plantering av träd och stora buskar förbjöds.¹⁰³

The Commonwealth War Graves Commission ansökte 1961 i en skrivelse om tillstånd att från tjugosju angivna gravplatser inom länet flytta gravsatta brittiska soldater och sjömän till en gemensam gravplats på Kvibergs kyrkogård. Länsstyrelsen lämnade tillstånd till detta enligt ett beslut 1966.¹⁰⁴

Kyrkogården utvidgades i väster enligt ritningar upprättade av Bikonol Konsult 1985. En ekonomibyggnad planerades först att uppföras på den gamla kyrkogården, vilket det fanns byggnadslov för. Det nya gravsättningsområdet förlades på andra sidan vägsträckningen. I anslutning till utvidgningen byggdes också en personal- och materialbod efter ritningar av Nils Andréasson arkitektkontor AB.¹⁰⁵

Vegetation

För kyrkogårdens förskönande hade man 1849 planterat björkar vid begravningsplatsens södra sida. Skepparen Jonas Andersson på Styrös framförde på kyrkostämman år 1865 förslag om ytterligare trädplantering. Några popplar kom därefter att planteras vid kyrkogården. I ett protokoll från 1893 framkommer att man planerade att plantera en hagtornshäck innanför kyrkogårdsmuren. Man planerade också att plantera minst fem år gamla almträd med 20 fots mellanrum.¹⁰⁶

Sällskapet Arbores som bildades 1886 var de som framförde förslaget om plantering i större skala. Ordföranden framförde år 1889 sällskapetets önskemål om att få plantera träd runt kyrkogården. Församlingen lämnade sitt bifall på två villkor, dels att det inte skulle medföra några kostnader för församlingen och dels att inga askträd eller andra träd med omfattande rotsystem skulle planteras.¹⁰⁷

I samband med kyrkogårdsutvidgningen på 1890-talet inkom flera anbud på plantering av densamma. Bl a föreslogs arter som buxbomhäck, ligusterhäck eller hagtornshäck samt almträd.¹⁰⁸

Enligt bilder från 1946 framkommer det att kyrkogården vid denna tid omgavs med en trädkrans innanför kyrkogårdsmuren.

¹⁰³ Styrös församling O I:3

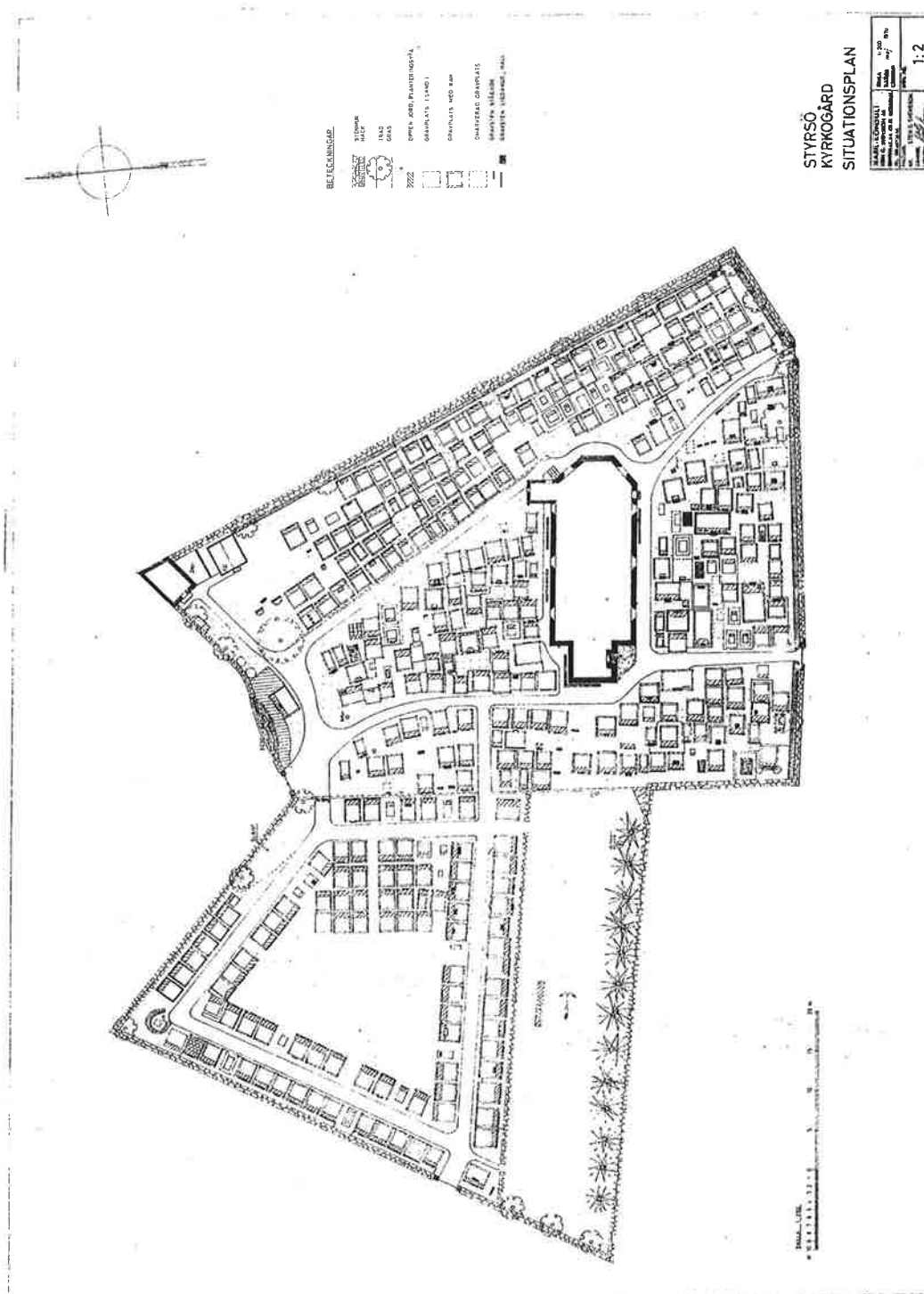
¹⁰⁴ Styrös församling O I:3

¹⁰⁵ Kyrkogårdsstyrelsens diarium: E IV:28

¹⁰⁶ Styrös församling O I:3

¹⁰⁷ Danbratt s. 88

¹⁰⁸ Styrös församling OI:3

Situationsplan över Styrös kyrkogård upprättad av Mark-Konsult. (Styrös församlings arkiv)

Yrkesgrupper och välkända personer på Styrös kyrkogård

Gravstenarna vittnar om vilka människor som varit betydelsefulla för trakten. I gravstenarna avspeglas närheten till havet på ett tydligt sätt. På gravstenarna förekommer flera havsanknutna yrkestitlar. På Styrös dominerar yrken som skeppare och sjökapten, ofta manifesterade i påkostade gravvårdar. Titlarna förekommer även på ett fåtal gravstenar från senare tid. Lotsarna var däremot koncentrerade till Vrångö och Brännö och förekommer i liten utsträckning på Styrös kyrkogård. Av dem som begravdes i allmänna fält fanns säkerligen flera med anknytning till havet, men med lägre befattningar.

Nedan omnämns några personer som på olika sätt haft betydelse för trakten:

Per Olén (1835-1862) prästvigdes 1821 och var kyrkoherde på Styrös 1835-1862 och utnämndes till prost 1847.¹⁰⁹ Han ömmade mycket för sina församlingsbor och uträttade mycket i syfte att förbättra och försköna kyrkan, bl a reparation av kyrktornet samt installation av orgel.¹¹⁰ Han är begravd i kvarter 2 nr 57.

Gustaf Daniel Block (1912-1913) prästvigdes 1898. Han var föreståndare för Göteborgs stads barnhus 1906 och var kyrkoherde på Styrös 1912-1913.¹¹¹ Innan han blev kyrkoherde på Styrös var han en tid föreståndare på Göteborgs stads barnhus.¹¹² Han ligger begravd i kvarter 1 grav nr 1.

Fredrik Herman Engström (1864-1911) var född i församlingen och son till dåvarande karantänsläkaren på Käsö. Han prästvigdes 1894 och utnämndes till kyrkoherde i Styrös pastorat 1908. Han verkade dock inte så länge då han avled 1911, endast 47 år gammal.¹¹³ Hans grav finns i kvarter 4 grav nr 24.

Jon Larson (död 1668) var en välbeställd skeppare, bosatt på Brännö, som senare utnämndes till länsman för "Gamla Svenska skärgården". Han hade ett stort intresse för kyrkliga frågor och var också kyrkvärd.¹¹⁴ Han ligger begravd i kvarter 4 grav nr 26. Hans gravvård är kyrkogårdens äldsta som är bevarad på ursprunglig plats.

Lars Jakob Lindman (1827-1901) utsågs som kyrkoherde 1881.¹¹⁵ Han är begravd i kvarter 3 grav nr 45.

V S Lundberg (1860-1919) var kyrkoherdeson och prästvigdes 1887. Han utnämndes till kyrkoherde i Styrös 1901. Han var en nitisk prästman som inte var så välvilligt inställd till de frikyrkliga riktningarna inom församlingen. Lundberg var en ordningsman och verkade bl a kraftfullt för söndagsfriden. Han var därtill ordförande i byggnadskommittén.

¹⁰⁹ Landelius s. 54

¹¹⁰ Danbratt s. 135

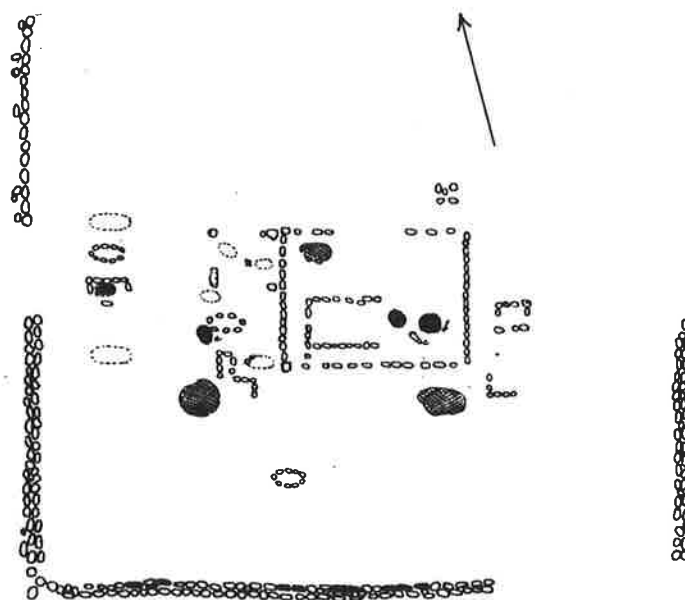
¹¹¹ Landelius s. 54

¹¹² Danbratt s. 142

¹¹³ Danbratt s. 142

¹¹⁴ Danbratt s. 523

¹¹⁵ Danbratt s. 139

Den s k "Vikingakyrkogården". Foto från 1912. Den nedre illustrationen visar en uppmättningsritning av kyrkogården. (Styrsö församlings arkiv)

Under hans tid uppfördes prästgårdsbyggnaden och kyrkan fick en ny orgel.¹¹⁶ Han ligger begravd i kvarter 3 grav nr 136.

Svante Orell (1889-1968) var läkare och tillträdde som överläkare vid sjukhuset 1927 efter P Silfverskiöld.¹¹⁷ Han ligger begravd i kvarter 1 grav nr 2.

Doktor Petter Silfverskiöld (1854-1940) intresserade sig för havskuranstalters anläggande i Sverige. Han ingick bl a i en kommitté som verkade för att få igång en försöksverksamhet på Styrso. Han medverkade också till att Styrso Havsbad blev en institution. Mellan åren 1909 och 1912 var han ordförande i sällskapet Arbores. Sällskapet hade till syfte att anlägga och underhålla skogs- och parkplanteringar, vägar, promenader och vattenbrunnar samt vad i övrigt kunde vara till nytta och trevnad för ön.¹¹⁸ Till hans minne uppsatte sällskapet en porträttmedaljong på en bergvägg. Han ligger begravd strax sydväst om den norra ingången i grav nr 137.

Helena Öberg (från Donsö) och Johan Öberg (från Asperö) bosatte sig i början av 1820-talet på Styrso. De var inblandade i flera mål rörande tvister, stämningsansökningar och processer. De var sammanlagt inblandade i 150 mål inför domstol.¹¹⁹ Helena kallades "Öbergskan" och paret var de mest beryktade personerna på Banebratten". Johan Öberg tog bl a initiativet till en lantmätning på Styrso, vilket kom att genomföras 1829. Vårds- huset var ett beryktat tillhåll och gick under benämningen "Öbergskans".¹²⁰ De ligger begravda i kvarter 2 grav nr 56.

"Vikingakyrkogården"

Den sk vikingakyrkogården ligger på Styrsos södra del. Kyrkogården har i sen tid felaktigt kommit att benämnas för vikingakyrkogården. Kyrkan och kyrkogården hade en östvästlig sträckning. Kyrkogården hade en längd på 31 meter och bredd på 29 meter. Kapellets grund var nio meter lång och 6,5 meter bred. Innanför stengårdsgården finns flera gravkullar samt stengrunden till ett kapell. Kapellets läge kan ha motiverats av att fiskarna i vissa tider hållit till på fjärden mellan Styrso och Donsö.¹²¹ Den långa och besvärliga vägen till Västra Frölunda kyrka motiverade säkert uppförandet av en egen kyrka.

När den första kyrkan byggdes på Styrso är okänt, men kan ha inträffat under den stora sillfiskeperioden mellan åren 1550 och 1580. De stenhägnader som finns på många platser inom övärlden är koncentrerade till den södra delen av Styrso, vilket skulle kunna påvisa teorin om kapellets tillkomst under sillperioden.

En undersökning av kyrkogården gjordes 1917 av Göteborgs Museum. I grävrapporten betecknades platsen som kyrkogård från nyare tid och grävresultatet visade att kyrkogården anlagts i kristen tid. Till höger om den gång som måste ha löpt från

¹¹⁶ Danbratt s. 141

¹¹⁷ Danbratt s. 585

¹¹⁸ Landelius s. 99 och Danbratt s. 586

¹¹⁹ Fhager s. 80

¹²⁰ Danbratt s. 256

¹²¹ Landelius s. 14

öppningen i kyrkogårdsmuren fram till kapellet fann man sju gravar, varav fyra var barngravar.¹²²

¹²² Danbratt s. 33

Beskrivning - Styrö kyrkogård

Styrö kyrkogård är belägen på en höjd, ett litet stycke från Styrö Bratten. Kyrkan från 1600-talet omges av kyrkogården som utvidgats vid flera tillfällen. Villor, främst från tiden kring sekelskiftet, ligger i kyrkogårdens närhet. Vägsträckningen passerar söder om kyrkan. På motstående sidan av vägen ligger församlingshemmet och prästgården.

Omgärdning och entréer

Hela kyrkogården är muromgärdad med fogade naturstensblock som har toppstrukits med cement. Kyrkogårdens äldsta entréer i murens södra sträckning är också huvudentréer. De svartmålade smidesgrindarna markeras med vitputsade grindstolpar som kröns med grå kalkstensplattor som uppbär svartmålade järnklot. Entréerna i kyrkogårdens västra och norra del har givits samma utformning som de äldre entréerna i söder.

Det senare anlagda kvarter 7 gränsar med mur mot en äldre villatomt. Den mur som inramar kvarter 6 avslutas i det nordvästra hörnet i en spetsform.

Delar av den ursprungliga kyrkogårdsmuren syns i södra och östra delen av kvarter 7, där den utgör gräns till kvarter 6 och 5. Området där kvarter 7 numera är inrättat är avstyckat från den intilliggande villatomten.

Kvarter 8 är den senast inrättade begravningsdelen. Vägsträckningen åtskiljer den från den övriga kyrkogården. Platsen skyddas från vägen med häckplantering.

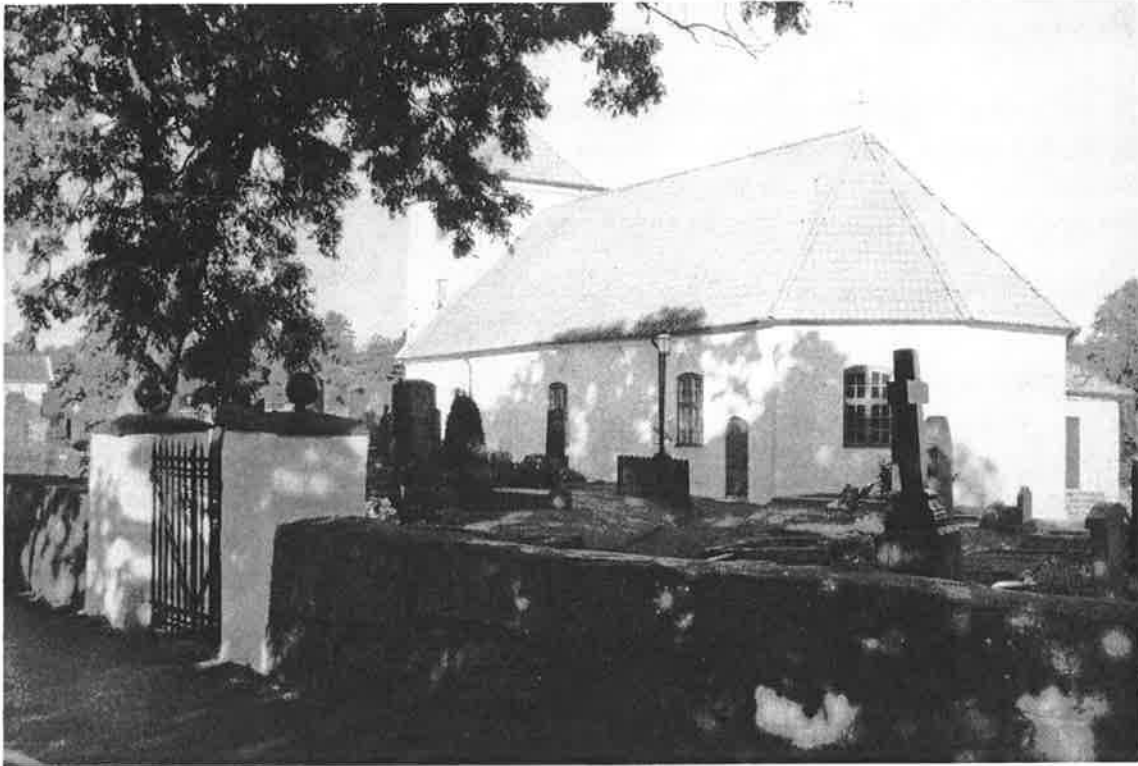
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Kyrkogården har utvidgats vid flera tillfällen. De äldsta kvarteren ligger söder om kyrkan. Ett större område har senare utvidgats norr, väster och öster om kyrkan.

Kvarter 1 gränsar i väster och söder till kyrkogårdsmuren. Kvarteret har en avlång nord-sydlig sträckning. Den äldsta gravvården inom kvarteret är från tiden kring sekelskiftet 1900, medan övriga gravvårdar tillkommit under hela 1900-talet.

Kvarter 2 sträcker sig utmed kyrkogårdsmuren och nästan samtliga gravar vänder sig mot öster. Kvarteret har en nästan rektangulär planform. Inom kvarteret finns flera stora familjegravar. Gravstenarna har varierande utformning i olika stenmaterial som granit, kalksten och marmor, vilket skapar en upplevelserik gravvårdsmiljö. Flera gravar har monumental karaktär och omges av järnstaket. I det nordöstra hörnet finns ett solur från 1888, skänkt av bröderna Magnus och Lars Svensson från Köpstadsö. I kvarteret finns såväl monumentala och påkostade gravvårdar som 1950- och 60-talens enhetligt utformade granitvårdar. Kyrkogårdsentréer finns i kvarterets västra och östra ände.

Kvarter 3 har en mycket långsmal sträckning utmed kyrkogårdsmuren i öster. Nedanför muren löper en gångväg. I kvarterets södra del finns några utmärkande gravvårdar från tiden kring sekelskiftet 1900. Gravvårdarna inom kvarteret i övrigt har tillkommit under

Styrso kyrka, sydöstra fasaden, med delar av kvarter 2 och 3 i förgrunden. (GSM 22-99,6)

Kvarter 7 väster om den gamla kyrkogården. (GSA-22,99-18)

perioden 1930-1990. I kvarterets norra del står några äldre museivårdar lutade mot muren. Den äldsta bevarade gravstenen är från 1666. Den saknar tillhörande gravplats och hittades i en gårdsgårdsmur.¹²³ Materialbod och bisättningsrum ligger i kvarterets nordöstra del.

Kvarter 4 har nord-sydlig sträckning med gravvårdar med varierad utformning från olika tider. Äldre inslag i övrigt utgörs bl a av ett järnstaket och ett par monumentala granitvårdar. I kvarteret finns kyrkogårdens äldsta grav, en häll, bevarad på ursprunglig plats.

Kvarter 5 är relativt litet till ytan och ligger något upphöjt från gångstigen i väster. Gravvårdarna har ganska likartat utformning i olika granitsorter. Kyrkogårdens gamla mursträckning syns i kvarterets västra del. Några urngravar finns i kvarterets nordvästra delen.

Kvarter 6 har en nästan triangelformad planform med spets i norr. Gravstenarna har likartad höjd och bredd. Stenarnas dekor är ofta i form av en sol eller ett kors. Gravvårdarna vänder sig mot väst, öst eller mot den grusade gången.

Kvarter 7 har väst-östlig sträckning utmed en mur som gränsar till villaträdgård i söder. Kvarteret inrymmer både kist- och urngravar men domineras av kistgravar. I kvarterets mitt finns ett stort ankare placerat. Ett värdigt minnesmonument på en ökyrkogård.

Kvarter 8 ligger åtskild från den äldre kyrkogården och avskiljs från denna med en vägsträckning. En materialbod har placerats i kvarterets södra del. Området har ännu i mycket liten utsträckning tagits i anspråk för gravsättning. Rygghäckar som planeras avdela gravraderna från varandra finns redan planterade.

Kyrkan - Exteriör

Kyrkan har väst-östlig sträckning med kor i öster och torn i väster. Sadeltaket är täckt med enkupigt lertegel. Långhusets fasad är spritputsad till skillnad från tornbyggnadens slätputsade yta. Kyrkans huvudentré ligger i anslutning till kyrktornet som är murat nedtill med tornkonstruktion i trä som klätts med vitmålad locklistpanel. Den dubbla kyrkporten har rödmålad fiskbensmönstrad panel. Dörromfattningen är slätputsad och välvd. Oregelbundet formade stenhällar utgör markbeläggning invid entrén. En ankarlut formar årtal 1752 ovanför entrén. Ankarslut finns också utmed långhusets västra och östra fasader. En koringång finns på sydfasaden. De rödmålade småspröjsade fönstren har rundbågeform.

Sakristian har ingång i den nordöstra delen som ansluter till en trappa med smidesräcke och steg i grå granit. Dörren är brunmålad och fiskbensmönstrad. Ett smideskors är placerat på korets gavelspets.

¹²³ Landelius s. 50

Kvarter 3 har en långsträckt form. (GSM 22-99,13)

Bisättningsrum och bod. (GSM 22-99,14)

Bisättningsrum

I nordvästra delen av kvarter 3 finns ett bisättningsrum. Byggnaden är uppförd av murad granitsten. Gavelspetsarna är klädda med locklistpanel som är gråmålad, liksom vindskivorna. Den dubbla dörren har lackad karosseripanel. Sadeltaget är täckt med enkupigt lertegel. Sydfasaden har ett spröjsat fönster.

Materialbod

Fasaden är klädd med gråmålad locklistpanel. Sockeln är av murad natursten. En enkel bräddörr på norrsidan har ett litet överljusfönster och diagonalt ställd panel. På västgaveln finns en dörr som i utförandet sammanfaller med fasadens locklistpanel. Sadeltaget är täckt med enkupigt lertegel och vindskivorna är utförda i vitmålad plåt.

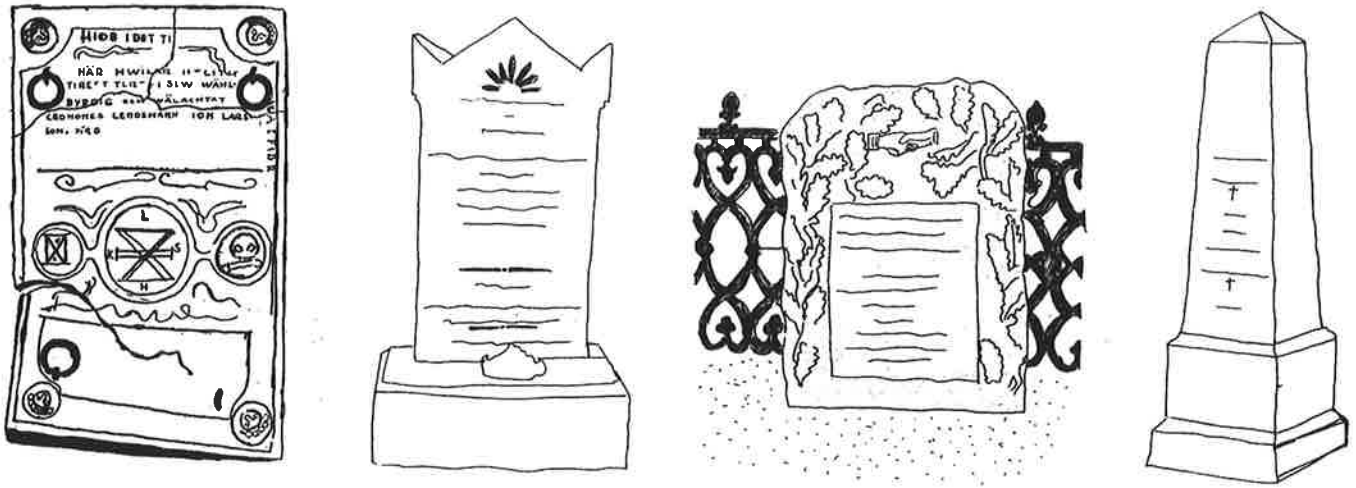
Vegetation

Styrsö kyrkogård saknar den annars så karakteristiska trädkransen innanför muromgärdningen. Lövträd har tidigare funnits kyrkogården. När dessa nedtogs är okänt. Utmed den södra muren finns en stor ask invid Oléns gravsten. Huruvida asken är återstoden av en trädrad eller om den planterats i anslutning till graven är okänt. Den sparsamma trädplanteringen varierar på olika delar av kyrkogården. I kvarter 1 finns två relativt nyplanterade prydnadsträd i den nordvästra delen av kvarteret. Mot muren i norr finns två unga oxlar samt en stor ask. De två askarna i vardera änden av kyrkogården är de enda äldre träden på kyrkogården. Invid entrén i norr finns ett par prydnadsträd. De gravsatta ytorna är gräsplanterade.

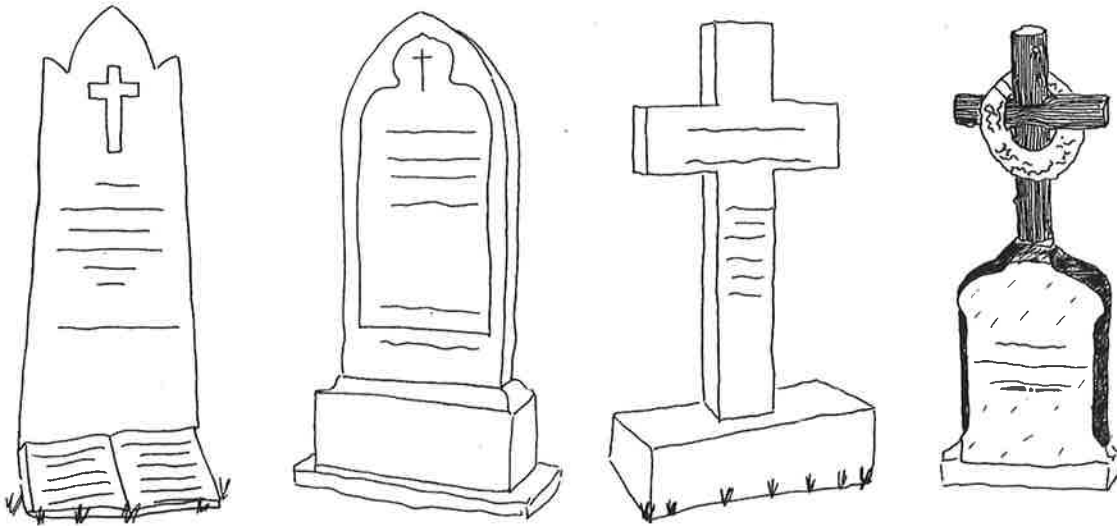
Gravvårdstyper

Följande avsnitt kommer att behandla de unika och de vanligaste förekommande gravvårdarna från olika tidsperioder på Styrsö kyrkogård. En utförligare redogörelse beträffande de tidsperioder och typer av gravanordningar som inte behandlas här, samt allmän gravvårdshistoria finns i kapitlet ”Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige”.

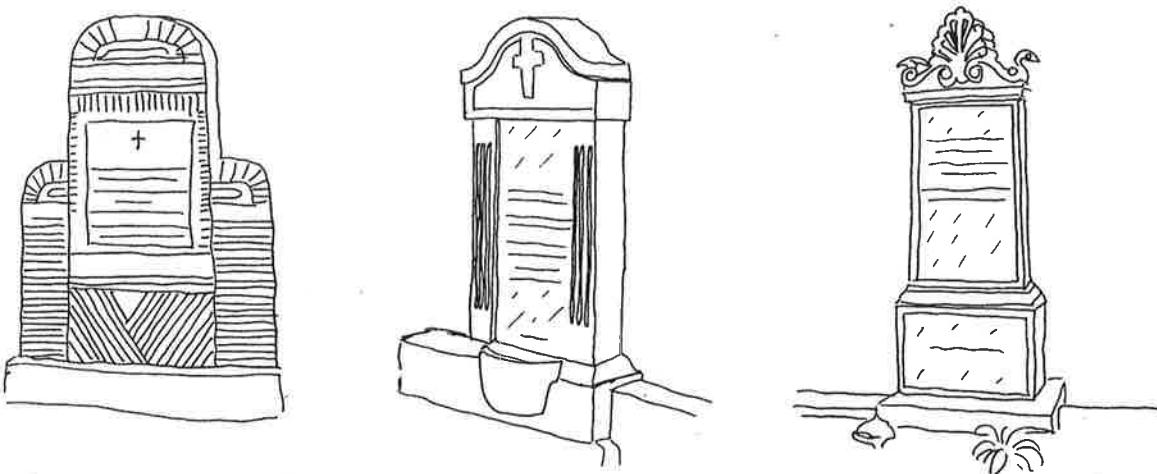
Kyrkogårdens äldsta gravsten som finns bevarad i anslutning till gravplatsen är en häll till minne av den f d länsman J Larsson i kvarter 4. Hällen är rikt ornamenterad med bl a timglas och ansikten i relief. I vardera hörnet finns en järnring. Hällen är sprucken på flera ställen och mossor har trängt in mellan sprickorna. Inskriptionen är nästan otydlig. Kyrkogårdens äldsta gravvårdar finns uppställda utmed den norra muren utan tillhörande gravplats. Bland dem finns även ett par gravstenar från sent 1800-tal. Gravstenarna från 1600- och 1700-talen är tunna och har en likartad utformning. Den sparsamma dekoren är i form av ett kors eller en stiliserad duva som symboliserar den helige Ande. I övrigt finns endast den avlidnes initialer. Krigsgravarna, som tidigare fanns på Styrsö kyrkogård, har flyttats till Kvibergs kyrkogård.

Kyrkogårdens äldsta gravvård finns bevarad på ursprunglig plats i kvarter 4 nr 26. (Skiss ur Landelius s. 52.) Flera äldre gravvårdar finns i kvarter 2; nr 19, 56 respektive 57.

Flera av de äldre gravstenarna har inslag av marmor. Ovanstående gravvårdar finns i kvarter 2, nr 25 och 53 samt i kvarter nr 32 och kvarter 3 nr 134.

Mellan 1900 och 1930 blev det vanligt med monumentala gravvårdar. Ovanstående finns i kvarter 1 nr 1, samt i kvarter 3 nr 72 och 133.

Kyrkogårdens äldsta gravstenar i anslutning till gravplats finns i kvarter 2 söder om kyrkan. I kvarteret finns ett fåtal bevarade gravvårdar i kalksten från tiden kring mitten av 1800-talet. De har en klassicerande utformning med segmentbåge eller sadeltaksformad avslutning upptill med akroterier. Dekoren är enkel i form av en svartmålad eller förgylld sol. Bibelcitats och psalmverser finns ofta angivna på kalkstenarna under denna period.

De hantverksmässigt tillverkade kalkstenarna efterträddes av de industriellt tillverkade granitstenarna, ofta i svart granit. De är helt eller delvis polerade och står upphöjda på postament. Under 1800-talets slut förekommer också flera gravvårdar med detaljer eller utsmyckningar utförda i marmor som t ex kors som kröner gravstenen eller som infällda inskriptionsytor i gravstenen. Gravvårdar utformade som ett bokuppslag är ofta gjorda i marmor eller granit.

På kyrkogården finns några järnstaket med olika utformning i kvarter 2 och 4.

Från den nationalromantiska perioden kring sekelskiftet bör särskilt nämnas kyrkoherde Blocks grav i kvarter 1. Gravsten och stenram är arbetade till en sammanhängande helhet med dekorhuggen sten och tistypiskt typsnitt. På kyrkogården finns flera representanter från denna period. Efterföljande period karakteriseras av gravstenar med klassicerande utformning som kolonner, friser och pilastrar.

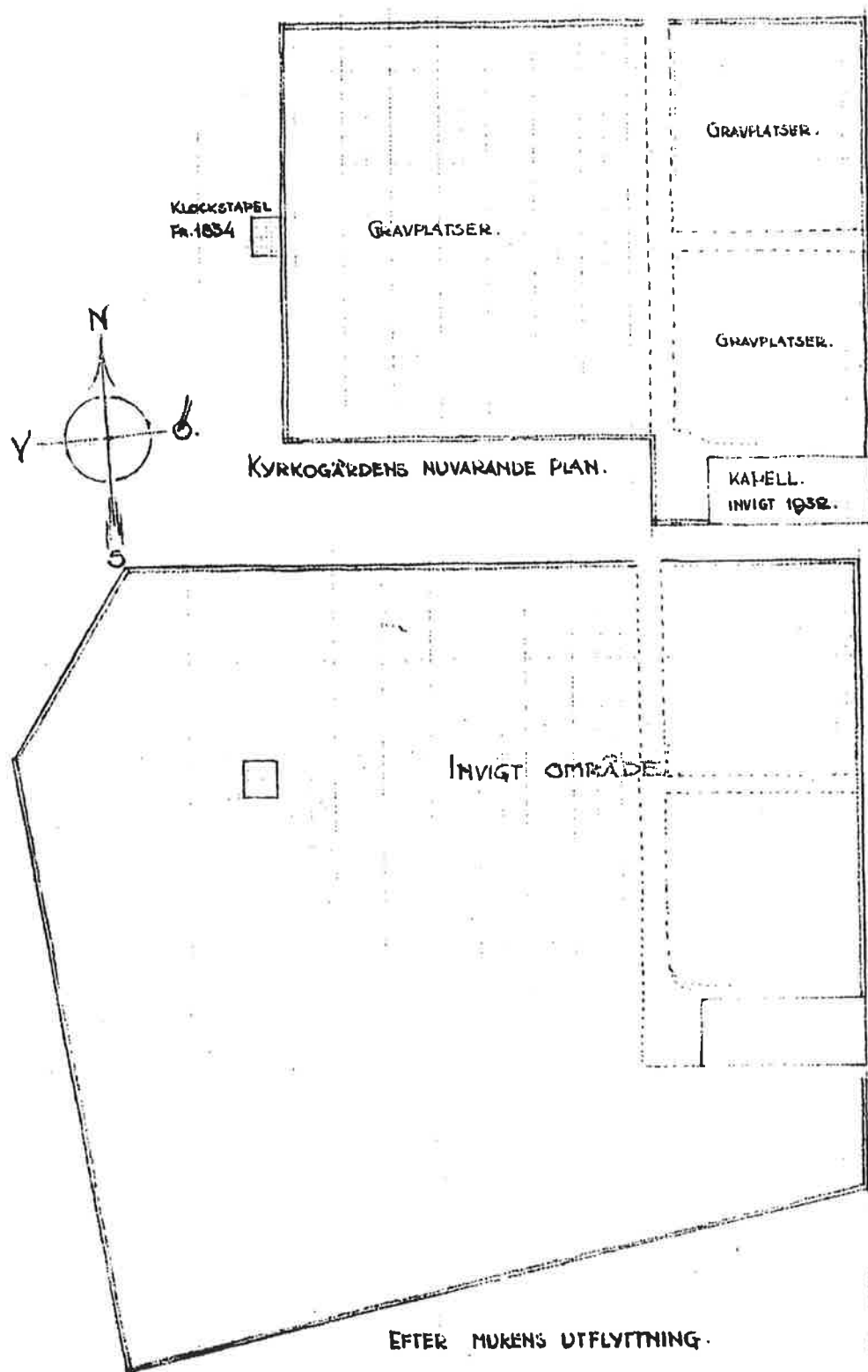
Funktionalismens krav på bl a rätlinjighet avspeglas i efterkrigstidens gravvårdar. De har likartad höjd och bredd och är helt eller delvis polerade. Dekoren utgörs ofta av solar eller kors. Stenramen är enkel och polerad. Gravvårdarnas uniforma och rätlinjiga form under denna period efterträds av en något friare och mjukare utformning under 1970-talet och framåt.

Sammanfattande karakteristik

Styrsö kyrka och kyrkogård har under lång tid haft betydelse som socknens religiösa centrum. Om detta vittnar stenkyrkan från 1600-talet och den stora kyrkogården med ståndsmässiga entréer. Kyrkogården har utvidgats i flera etapper för att kunna erhålla gravplatser för såväl öns egen befolkning liksom för befolkningen från andra öar i Göteborgs södra skärgård.

Flera påkostade och framträdande gravvårdar från 1800-talets slut minner bl a om Styrsös välbeställda skeppar- och kaptenssläkter. Styrsö kyrkogård skiljer sig t ex från de närliggande kyrkogårdarna på Vrångö och Brännö som har betydligt enklare gravvårdar. Närheten till havet avspeglas i gravvårdarnas yrkestitlar och i gravvårdsdekor som t ex ankare.

På kyrkogården finns flera olika stilperioder representerade vilket är viktigt för den historiska kontinuiteten.

Skiss över Donsö kyrkogård upprättad av Hamberg 1946. (Styrsö församlings arkiv O IV:2)

Historik - Donsö kyrkogård

Donsö kyrkogård

Donsö begravningsplats tillkom som en följd av koleran som på Donsö inte krävde några offer. Då sjukdomen härjade som mest år 1834 erbjöd sig Donsöborna att för egen räkning anlägga en kyrkogård på ön. Detta meddelades på sockenstämman samma år. Brännö, Köpstadsö, Asperö och Vargö ville dock som förut använda sig av den gamla kyrkogården på Styrso. 67 öbor avled i kolera samma år.¹²⁴

Donsö kyrkogård utvidgades bl a åren 1879, 1918 och 1996.¹²⁵

På Styrso stadsdelsnämnds uppdrag upprättade Göteborgs stadsbyggnadskontor 1994 en detaljplan för utvidgning av Donsö kyrkogård. Den gamla kyrkogården kunde inte längre tillgodose behovet av kistgravar. I samband med utökningen av kyrkogården planerades också att uppföra en ny personal- och materialbyggnad. Inom det påtänkta planområdet hade tidigare gjorts fynd av stenåldersboplats, vilket skulle kunna påvisa att området använts som tidig boplats.¹²⁶ Länsstyrelsen lämnade tillstånd till ingrepp inom del av fornlämningsområdet 1998.

Kyrkan

Donsö kapell invigdes 1932. Byggnaden uppfördes enligt ritningar av arkitekt Gustaf Ljungman på uppdrag av Donsö kapellstiftelse. I en arbetsbeskrivning framgår att ytterpanelen skulle målas i ljusgrå kulör med slam- eller kreosotfärger. Pilastrar, gavelfält samt fönster och dörrar skulle målas i mörkare färgtoner. Innerväggarna skulle målas med slam- eller hartsfärger med svag marmorering. Kapitäl och listverk skulle ges en mörkare kulör. Innertaket planerades att bemålas med slamfärger i blågrå ton. Byggnaden var ursprungligen inte avsedd att användas som predikolokal. Det fanns starka önskemål om att omvandla kapellet till kyrka. Kapellet hade endast tre meters takhöjd och sittplatserna räckte inte till vid högmässogudstjänster. Högre torn, läktare samt sakristia var några av de åtgärder som krävdes.¹²⁷ Donsö hade vid denna tid den största befolkningen i ögruppen.

Renoveringsarbetena pågick främst under hösten 1954 och den 30 januari efterföljande år återinvigdes kyrkan.¹²⁸ Arkitekt var Valdemar Bäckman *"som på ett förtjänstfullt sätt tillvaratagits småkyrkans idé"*. Byggmästare var John Larsson från Donsö. Tornet höjdes från 7 till 18 meter och platserna utökades från 132 till 180. Sakristia och orgelläktare iordningställdes. Konstnären Folke Persson utförde altartavlan. Arbetet

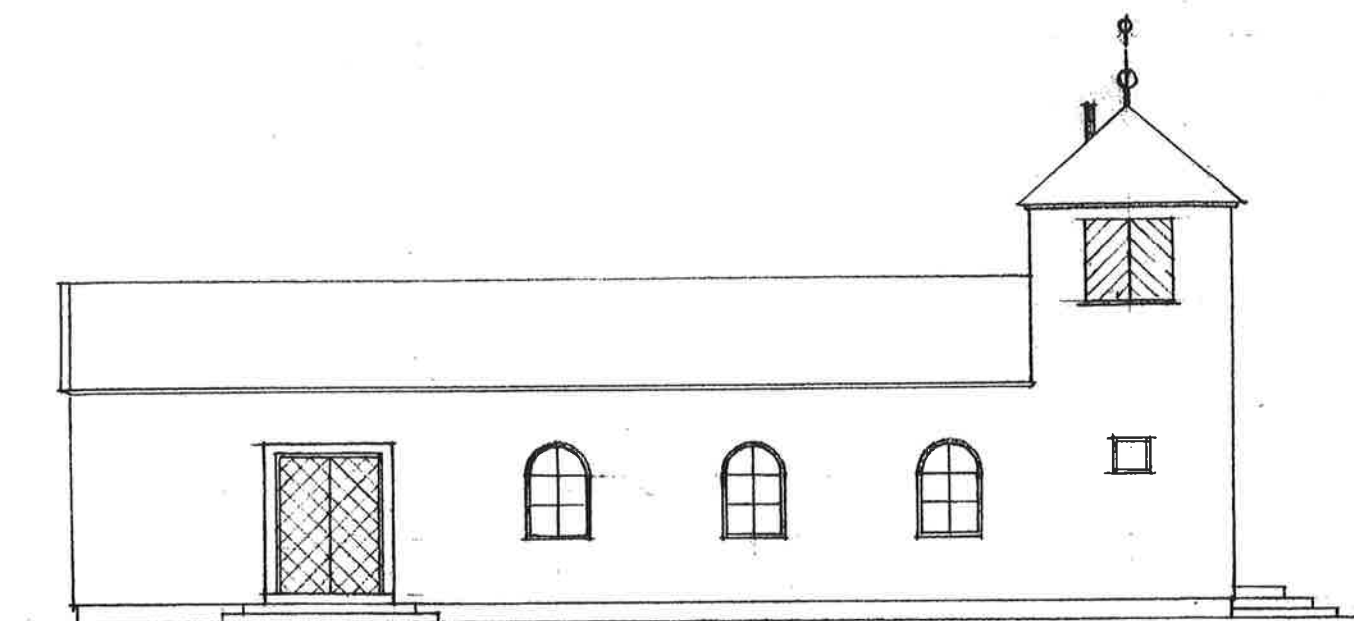
¹²⁴ Danbratt s. 81

¹²⁵ Danbratt s. 81

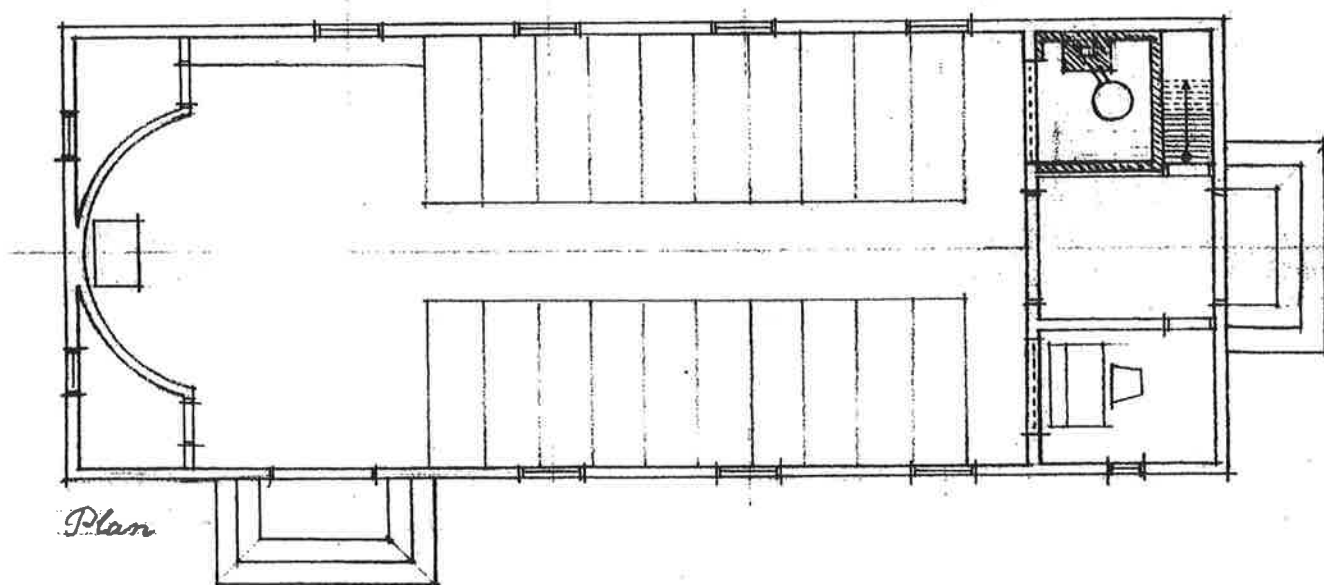
¹²⁶ Göteborgs Stadsmuseums arkiv dnr: 42-96-7400

¹²⁷ Styrso församling OI:4

¹²⁸ Danbratt s. 67

Fasad åt nordöst

Plan

Donsö gravkapell ritades av arkitekt Gustaf Ljungman och omarbetades av Kungliga Byggnadsstyrelsen 1932. (ATA)

genomfördes till stor del med hjälp av frivilliga dagsverken. Kyrkobröder, syföreningsmedlemmar, läsbar samt t o m vissa pensionärer på ön deltog i arbetet. Kyrkobyggnadets ekonomiska ryggrad utgjordes av syföreningen.¹²⁹

Klockstapeln

En klockstapel omnämns första gången på 1720-talet. Enligt en anteckning från denna tid "*köptes 20 bräder till klockstapel f. 6 dr. s:mt af Matthias Ekelund och 8 spiror af Emanuel Linnerhult f. 8 dr 8 öre s:mt*"¹³⁰ Den äldsta klockan har följande inskription: "*Guten i Götheborg hos Öfverströms Enka af C.A Brandtberg år 1835 genom C Olsson, G Johansson H Johansson å Donsö*". Därtill finns psalm 490 vers 3.¹³¹ Sedan kapellet invigdes som kyrka har inte längre klockstapeln någon funktion.

Donsö kyrkogårdsnämnd ansökte 1972 om tillstånd att göra en tillbyggnad med vindfång för att därigenom kunna utnyttja klockstapeln som bisättningsrum.¹³²

Yrkesgrupper

En inventering av gravstenar och dess inskriptioner ger inblickar i bygdens historia. Gravstenarna berättar om vilka människor som levt och verkat i trakten. Man bör dock ta i beaktande att bevarade gravstenar tillhört dem som hade råd att skaffa sig en gravanordning. Av dem som begravdes i allmänna fält var säkert många yrkesverksamma, men saknade de ekonomiska möjligheterna att anskaffa en gravsten. Ett ofta förekommande efternamn på gravstenarna är Fager som är ett namn med lång historia på Donsö.

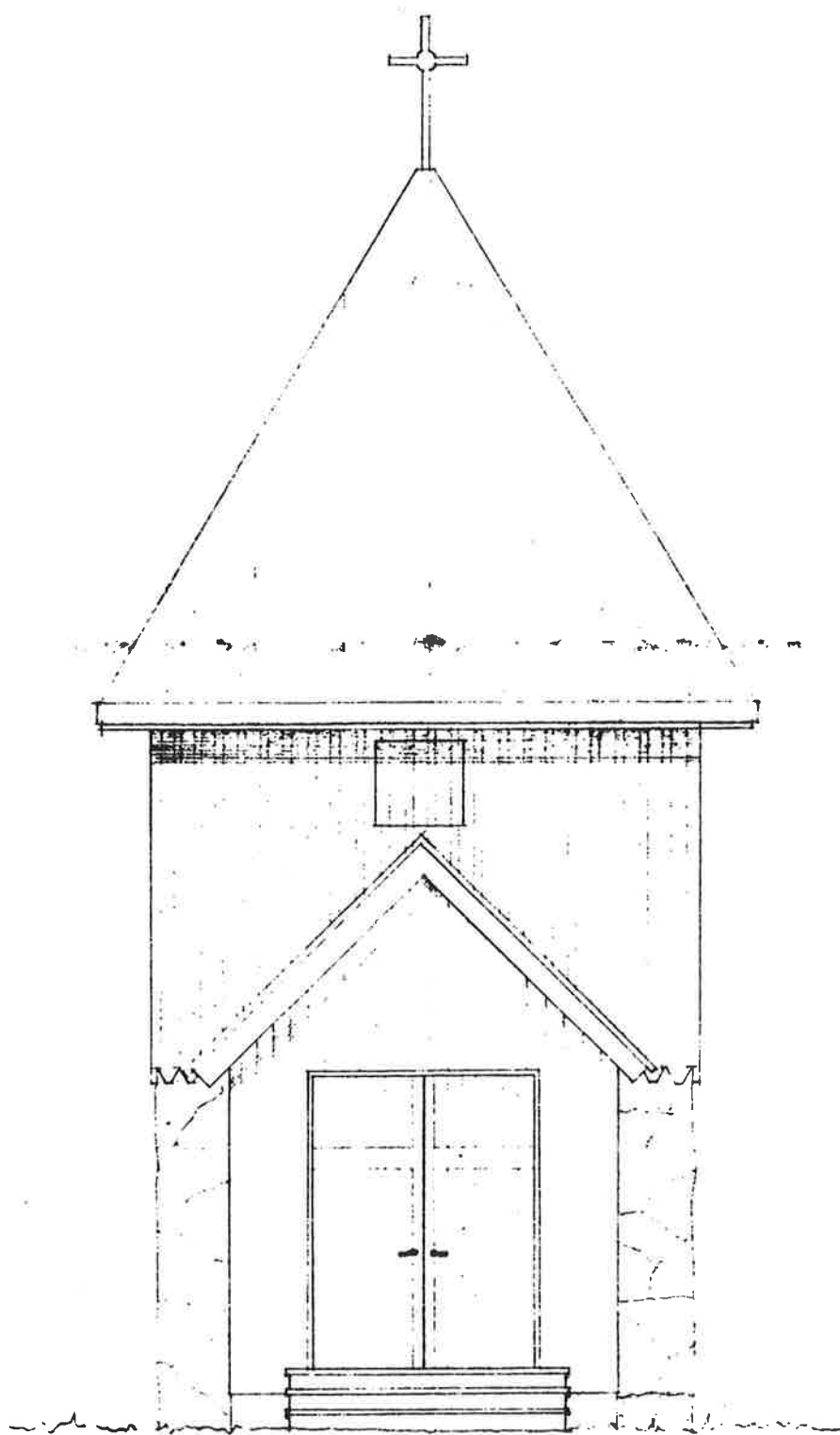
Närheten till havet avspeglas i de yrkestitlar som anges på gravstenarna. Skeppare och fiskare är de vanligast förekommande titlarna. Övriga titlar är bl a handlanden, maskinist och lärare. På gravstenar från 1950-talet anges endast i enstaka fall den gravsattes yrkestitel. I inventeringsarbetet med Donsö kyrkogård har det varit svårt att hitta uppgifter om enskilda personer begravda på kyrkogården.

¹²⁹ Göteborgs-Posten 31/1 1955

¹³⁰ Danbratt s. 46

¹³¹ Fhager s. 82

¹³² ATA, handlingar

Förslag till bisättningsrummets anordnande i klockstapeln upprättat av Thersthols Ingeniörsbyrå AB 1971.
Fasad mot sydväst. (ATA)

Beskrivning -Donsö kyrkogård

Kyrkogården ligger högt på Donsö. I dess närhet ligger även skola och villabebyggelse. Kyrkogårdens areal omfattar ca 0,5 ha.

Omgärdning och entréer

Kyrkogården omgärdas av en fogad naturstensmur med oregelbundna stenblock, som toppstrukits med cement. Gångarna på den äldre kyrkogården är grusade till skillnad från de på den utvidgade delen i öster som är asfalterade. Kyrkogårdsentréer med svartmålade smidesgrindar finns i kyrkogårdens norra mur samt i den västra mursträckningen. Den senare utvidgade kyrkogårdsdelen utanför muren öster om den gamla kyrkogården har ännu ej tagits i anspråk för gravsättning. Denna del avgränsas i väster av muren till den gamla kyrkogården, kallmurad naturstensmur i norr, bergsknalle i söder, häck och småträd i öster respektive gång- och cykelväg i söder. Den utvidgade delen i öster förbinds med den gamla kyrkogården via en öppning i muren. Från gång- och cykelstigen söder om kyrkogården finns en enkel grind strax sydost om kyrkan i anslutning till sakristian.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Kyrkogården är inte indelad i kvarter. Gångarna inom kyrkogården indelar dock kyrkogården i olika delområden med något varierande karaktär eftersom den utvidgats vid flera tillfällen. Kyrkogården har en oregelbunden form med en lång mursträckning i norr, en västsida i vinkel och en kort sydsträckning.

Området i anslutning till klockstapeln på kyrkogårdens nordvästra del är det största delområdet. Här finns kyrkogårdens äldsta gravvårdar med lite friare placering i förhållande till kyrkogården i övrigt. De mest utmärkande och monumentala gravvårdarna återfinns i klockstapelns närhet. De äldre gravanordningarna omges i väster av två rader med gravar från senare tid placerade i rätta rader. Området direkt väster om klockstapeln består genomgående av gravstenar utan stenramar från 1970-90-talen

Delområdet sydväst om kyrkan har en mycket homogen karaktär med gravvårdar uteslutande i röd granit ofta med tillhörande stenram. I området finns också ett fåtal barngravar med mycket enkel utformning placerade i grupp. Kistgravar dominerar, men i kvarteret finns också urngravar. Invid muren finns en materialbod med bisättningsrum av enkel karaktär.

Strax sydväst om kyrkporten finns ett minnesmonument rest till minne av donsöbor som sedan år 1900 omkommit under fredlig yrkesutövning på havet.

Delområdet i kyrkogårdens östra del har gravvårdar med likartad höjd och bredd. En gång delar gravområdet i två lika stora ytor, varav den norra delen har flera inslag med svarta lite högre obeliskliknande gravstenar. Samtliga gravar har stenramar och vänder sig mot öster.

Donsö kyrka med omgärningsmur och den norra kyrkogårdsingången. (GSM s 24-99,6)

Öster om klockstapeln finns kyrkogårdens äldsta gravar. Gravsättningsområdet väster om byggnaden är relativt nyligen anlagt. (GSM 24-99,9)

Den senast utvidgade kyrkogårdsdelen ligger utanför muromgårdningen öster om kyrkan. Området har en nästan kvadratisk planform. Gångarna är asfalterade och lövträd har planterats runt kyrkogården. En gång- och cykelväg avgränsar området i dess södra del. Området har ännu inte nyttjats för gravsättning.

Kyrkan - Exteriör

Kyrkan ligger i kyrkogårdens sydöstra hörn med östgaveln mot mursträckningen. Kyrkan har en väst-östlig sträckning med ingång och klocktorn i väster och kor i öster. Fasaden är klädd med vitmålad locklistpanel och betongsockeln är gråmålad. Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel. Långhuset har fyra grönmålade och småspröjsade fönster. I tornet ovan entrén finns ett perspektivfönster som invändigt har skyddsgaller som formats som tulpaner. Den koppartäckta tornspiran avslutas upptill med ett klot som upp-bär ett kors. Grönmålade tornluckor omges på vardera sidan av enkelt utformade pilast-rar. Kyrkporten har dubbla dörrar i ädellövträ som lagts i ett diagonalt mönster som varvats med genomsiktliga glasöppningar. Dörrarna är plåtklädda nedtill. Trappan har enkla granitsteg och ytan i anslutning till entrépartiet är täckt med grå granitplattor. En sakristia finns i anslutning till koret på den södra långsidan. Den har två ingångar med lackade trädörrar.

Klockstapeln

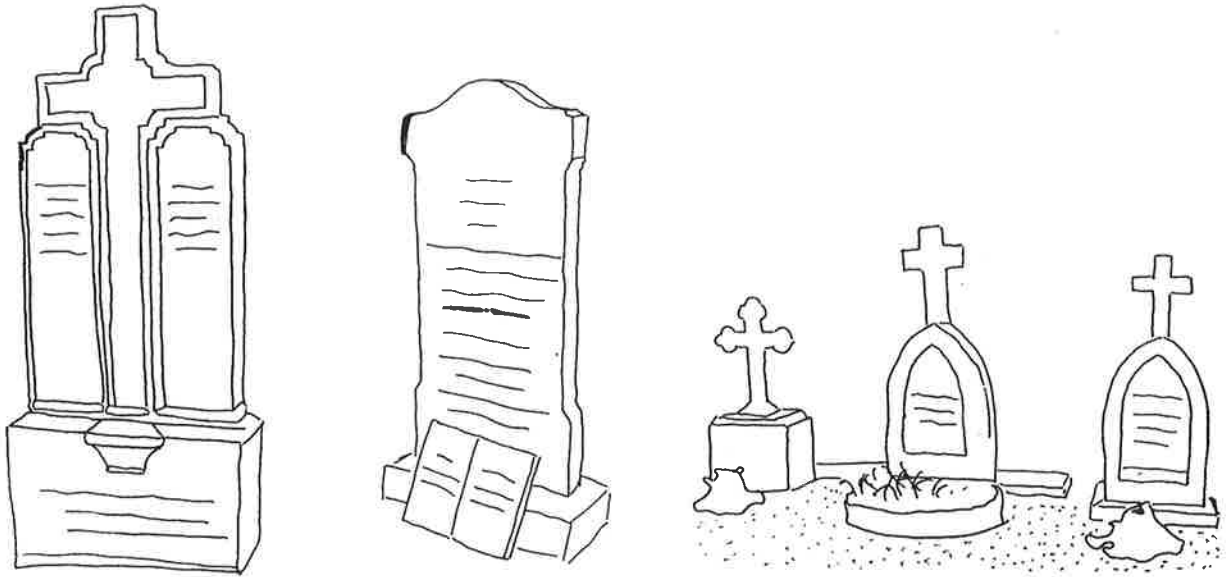
Klockstapeln finns i den nordvästra delen av kyrkogården. En träöverbyggnad vilar på en hög och fogad naturstenssockel. Fasadklädseln är vitmålad locklistpanel med spetsiga nedändar. En enkel bräddörr med diagonalt mönster nås via en brant stege på byggnadens nordsida. Taket är ett brant tälttak som är täckt med rödmålad plåt. Klockstapeln kröns av ett gråmålat kors. Enkla luckor för klockorna finns på den norra, södra och östra gaveln. En liten utbyggnad i väster med fönster mot norr vilar på en gjuten betong-grund.

Materialbod

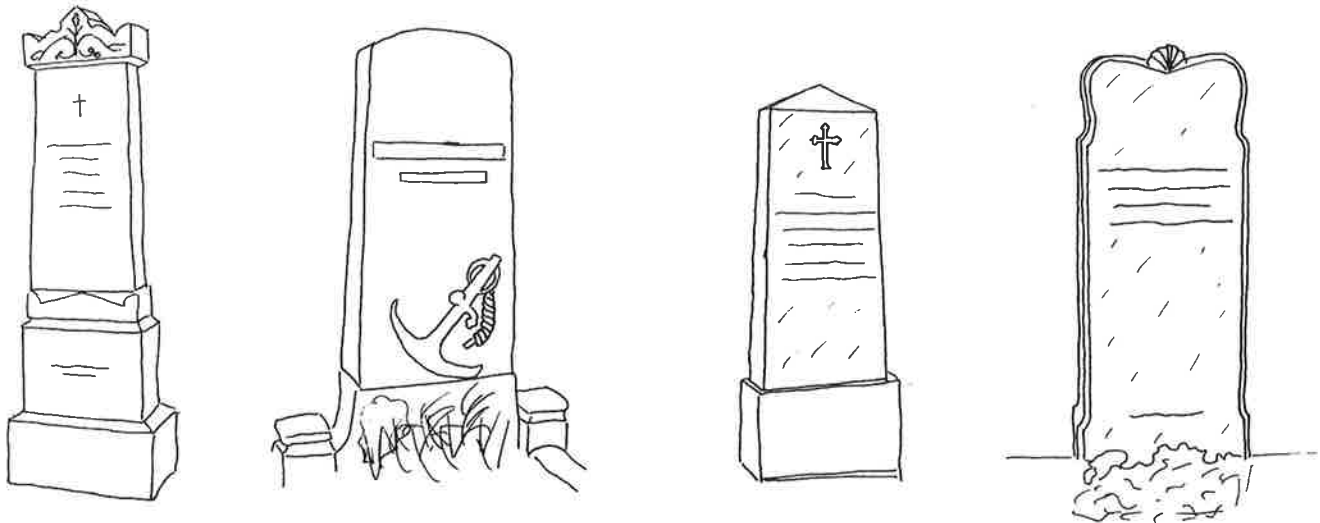
Byggnaden är placerad på kyrkogårdens sydvästra del invid kyrkogårdsmuren i söder. Den har en näst intill barackliknande karaktär med platt tak och eternitklädd fasad. På dess norra fasad finns två ingångar med en enkel- respektive en dubbeldörr.

Vegetation

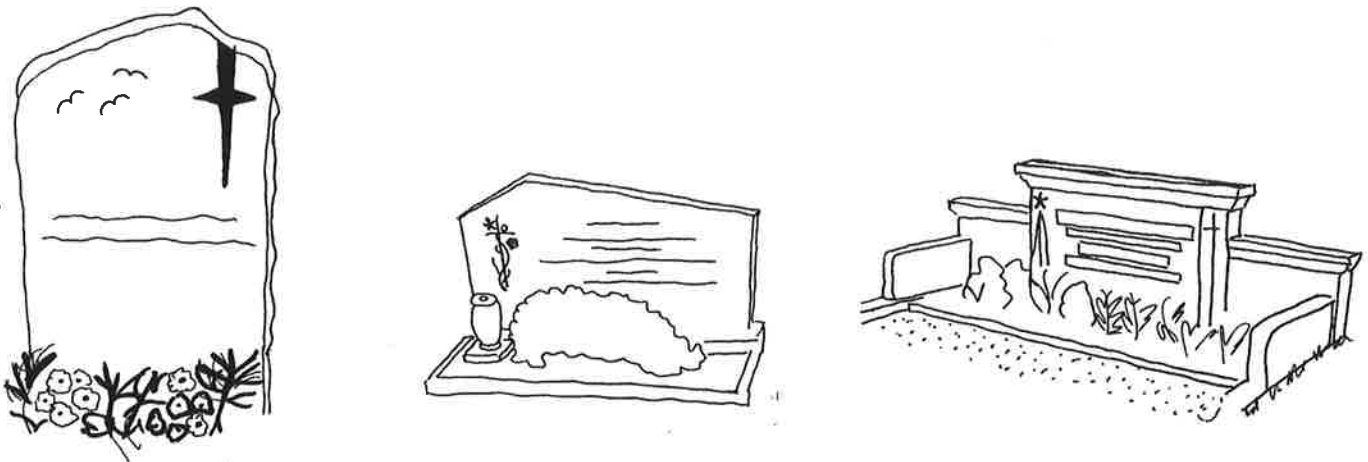
Kyrkogården har få planterade träd och saknar den för kyrkogårdar så karakteristiska trädkransen. Höga almar finns utmed den östra mursträckningen. Samtliga gravsättningsytor är gräsplanterade. Vegetationen inom området direkt söder och väster om kyrkan har en mer friväxande karaktär med tallar, högt gräs och lite lövsly utmed muren. Kyrkogården upplevs som nästan helt vegetationslös då man närmar sig den norrifrån.

Äldre gravvårdar i närheten av klockstapeln. De har nummer 40, 43 och 161.

Högresta gravvårdar från tiden kring 1900. De har nummer 72, 26, 209 och 225.

Gravvårdar i granit från perioden 1960 till 1990. De två gravvårdarna till vänster finns väster om klockstapeln. Gravvården till höger är utmärkande för gravsättningsområdet sydväst om kyrkan.

På det senare utvidgade området öster om den gamla kyrkogården finns nyligen planterade björkar och oxlar.

Gravvårdstyper

Invid kyrkans huvudentré finns ett minnesmonument som placerats på en liten gräskulle och omgärdas av kättingar. Framsidan med minnestexten kröns av en fiskebåt i relief. Monumentet har rests: *"Till minnet av /våra kamrater/från Donsö, vil-/ka sedan 1900/ under fredlig/yrkesutövning/omkommit på/havet/Och havet gav igen/de döda Upp 20:13/Donsö fiskare/reste stenen/1946"*. Stenens ena sida täcks av namninskriftioner över de omkomna donsöborna liksom båtens namn och året för olyckan.

De äldsta gravanordningarna ligger öster om klockstapeln. Gravarna i denna del ligger inte i exakta och ordnade rader, utan lite oregelbundet sida vid sida. I området finns äldre gravvårdar med höga bevarandevärden som några järnstaket, en kalksten, gravvårdar i marmor samt några barngravar som placerats i grupp.

Granit är den mest motståndskraftiga stensorten och har i störst utsträckning används vid tillverkning av gravvårdar på västkusten. Gravvårdar tillverkade i kalk- eller sandsten tillhör undantagen. En av kyrkogårdens äldsta bevarade gravvårdar är en grå kalksten från 1853. Den har ett relativt tidstypiskt utförande med svartmålad inskription och segmentformad avslutning upptill. På gravvården anges psalmverser vilket är vanligt förekommande under denna period. Utmärkande på kyrkogården är en sandsten utformad som ett kors med två inskriptionsplattor på ett högt postament. Gravvårdar i sandsten användes ofta förr vid tillverkning av hållar. En rest gravsten i sandsten är ovanligt. Det finns också äldre gravvårdar utförda i marmor, utformade t ex som ett bokuppslag.

På kyrkogården finns flera järnstaket i olika utföranden. Järnstaketen började förekomma vid mitten av 1800-talet och blev vanligare runt sekelskiftet. Ett av de äldsta bevarade järnstaketen på kyrkogården är särskilt påkostat och dekorerat med bl a änglahuvuden på stolparna.

Runt sekelskiftet var det vanligt med helt eller delvis polerade obeliskformade gravvårdar i svart granit. Ett kors kröner ofta den förgyllda inskriptionen. På kyrkogården finns flera representanter av denna typ som ibland har tillhörande järnstaket. Från efterföljande period finns gravvårdar med dekor i relief, ibland med anknytning till havet t ex ett ankare eller en tross.

1920-talets klassicism avspeglar sig på kyrkogårdarna i form av gravvårdsdekor som kolonner, pilastrar eller friser på gravvårdarna. Det förekommer också att olika stensorter kombineras i inskriptionsyta och dekor. Parallellt med den tidstypiska 20-talsklassicismen finns också eftersläpande stiluttryck t ex de polerade svarta granitstenarna i obeliskform.

På kyrkogården finns barngravar från både äldre och yngre tid. De äldre barngravarna är av mindre format och har detaljer i marmor och järn. Barngravarna från sen tid är mycket enkelt utformade. Gravytan är flistäckt och omgärdas av enkla plåtlådor. Planteringsytan skyddas och inramas av plexiglas.

Gravvårdarna från 1930-1960-talet är ofta tillverkade i röd granit och är helt eller delvis polerade. Dekoren utgörs ofta av kors, stjärnor eller solar. Inskriptionen är ofta polerad och upphöjd eller försänkt. Den tillhörande stenramen är vanligtvis polerad.

1980- och 90-talets gravstenar har ofta en något oregelbunden form. Dekoren utgörs av kors, blomslingor, naturmotiv eller motiv med anknytning till havet.

Yrkesgrupper

Gravstenarna berättar om äldre tiders näringar och yrken som förekommit i trakten. De som inte hade råd att köpa en gravanordning begravdes istället i s k varv. Deras historia och yrkesverksamma liv är tyvärr anonym och okänd. På Donsö kyrkogård är de vanligast förekommande yrkestitlarna skeppare, sjökaptän och fiskare. Handlanden och lärare är andra förekommande titlar.

Sammanfattande karakteristik

Donsö kyrkogård är en relativt stor ökyrkogård med gravar från olika perioder vilket ger kyrkogården historisk kontinuitet. Utvidgningar vid olika tillfällen ger kyrkogårdens olika delområden sin egen karaktär och speglar skiftande tidsideal. Den äldre delen ligger i anslutning till klockstapeln vilket ger kyrkogården en historisk förankring. Här finns flera monumentala, utmärkande gravvårdar och stora familjegravar. Gravsättningssområdet invid kyrkan är från betydligt senare tid.

De funktionalistiska planeringsidealen avspeglas i gravsatta områden söder, väster och öster om det äldre gravområdet. Gravvårdarna ligger här i rätta rader och har likartad höjd och bredd vilket ger en homogen karaktär.

De enkelt utformade barngravarna är karakteristiska för Donsö kyrkogård

Minnesmonumentet invid kyrkan gör närheten till havet mycket påtaglig. Övriga inslag i kyrkogårdsmiljön med påverkan från havet är t ex dekorationer i form av snäckor och liknande.

Historik - Brännö kyrkogård

Brännö kyrkogård

Brännö kyrkogård anlades i början av 1840-talet. På den närliggande Käsö anlades samma år en *"kyrkogård för sådana personers jordfästning vilka å härvarande Lazarett eller Quarantainsplatsen avlida"*.¹³³

Enligt en kyrkostämma den 26 april 1898 beslöts att kyrkogården skulle utvidgas. Kostnaderna för detta beräknades uppgå till sexhundra kronor.¹³⁴

Brännö Kyrkogårdsförening startade i början av 1950-talet. Man började en insamling som syftade till att bekosta ett iordningsställande av kyrkogården.¹³⁵

Kyrkogården har alltid skötts och förvaltats av öborna själva utan medverkan eller bidrag från kyrkorådet i Styrso församling. Brännö bys skifteslag förvaltade tidigare samfälligheterna på Brännö. I samband med en ny lag om gravrätt 1963 aktualiserades frågan om Brännö kyrkogårds förvaltning då lagen bl a medförde betydande kostnadsökning av kyrkogårdens skötsel.¹³⁶

I samband med kyrkostämman år 1895 beslöts att kyrkogården skulle utvidgas nio famnar åt nordväst och två famnar åt nordost. Planerna resulterade dock inte i någon utvidgning vid detta tillfälle. Vid en förnyad stämma klargjordes finansieringen av utvidgningen. Bykassan skulle bidra med 300 kronor och resterande summa på 300 kronor avsågs bekostas medelst skatter. Vissa brännöbor klagade hos Länsstyrelsen, men utvidgningen kom till slut att genomföras i enlighet med planerna.¹³⁷

Då det inte fanns ekonomiska medel för en utvidgning beslöt Brännö Bys skifteslag på årsstämmen 1974 att överlåta marken för kyrkogården till Göteborgs kyrkliga samfällighet. Området utgjorde ca 1,34 ha. Den önskade utvidgningen kunde senare möjliggöras söder om den gamla begravningsplatsen. Den utvidgade delen invigdes den 27 juni 1980.¹³⁸ Området inrymmer 46 kistgravar och 70 urngravar.

Brännö pensionärsförening framförde i en skrivelse till Styrso kommunaldelsnämnd önskemål om anläggandet av en minneslund på kyrkogården. Kommunaldelsnämndens kansli hade inget att erinra mot detta. Länsstyrelsen lämnade tillstånd till den planerade minneslunden 1992. Minneslunden anlades i enlighet med ritningar upprättade av Berggren och Skalle Arkitektkontor AB.

¹³³ Fhager s. 81

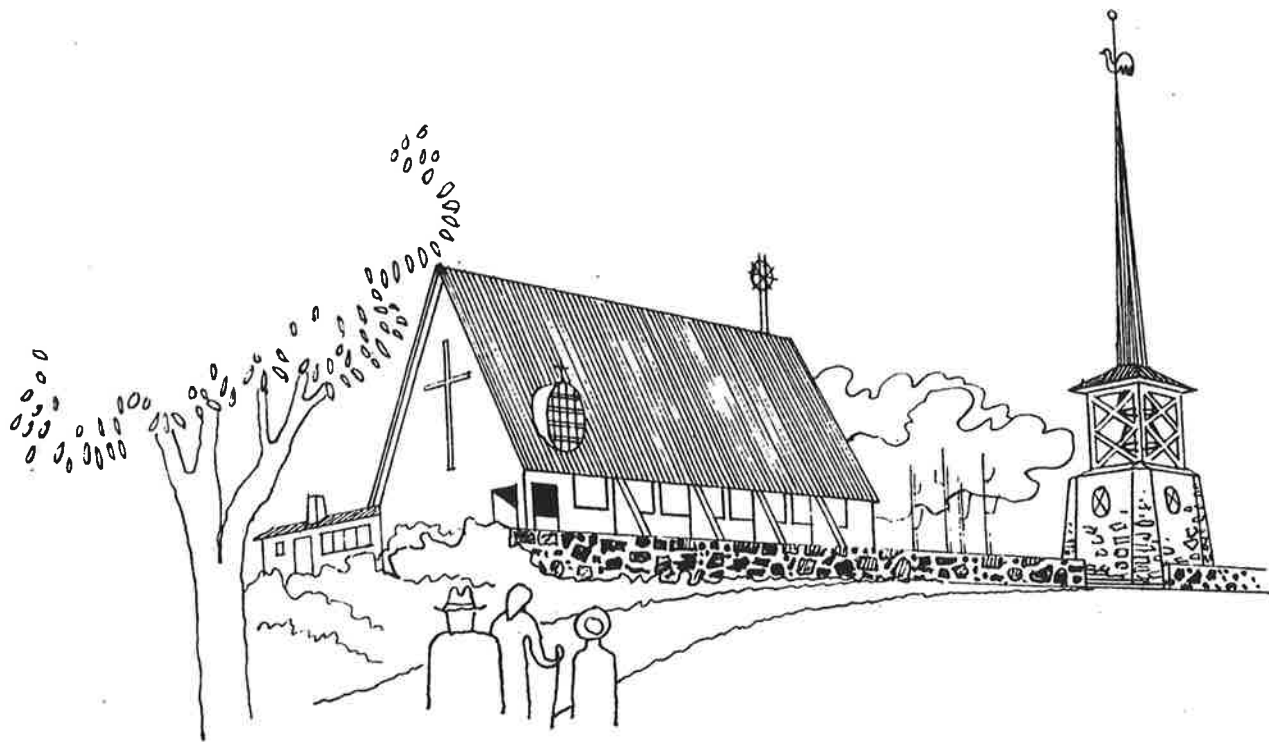
¹³⁴ Styrso församling OI:3

¹³⁵ Bjulén s. 138

¹³⁶ Styrso församling OI:4-2

¹³⁷ Danbratt s. 83

¹³⁸ Bjulén s. 138

VALDEMAR BÄCKMAN
ARKITEKT S A R
60109086 D. 15/8 1945

Förslag till Brännö kyrka upprättat av Valdemar Bäckman. (Styrsö församlings arkiv)

Brännö kyrka

Kyrkan är uppförd 1954 enligt ritningar av byggnadskonsulent Olof Geggen. Kyrkklockan är inlånad och bedöms vara gjuten 1883. Uppförandet av kyrkan möjliggjordes med hjälp av insamlade frivilligmedel. I samband med biskopens invigningstal framhölls bl a följande: "...enastående av en så liten församling att kunna samla ihop till en kyrka".¹³⁹

I ett förslag till byggnadsplan för Brännö, uppgjort 1943-48, anges att byggandet av ett kapell på Brännö tidigare diskuterats. Som plats för detta reserverade brännöborna området intill gamla skolan.¹⁴⁰ I denna föreslås kyrkogården att utvidgas framöver.

Klockstapeln

Klockstapeln bekostades genom en insamling som Brännö Kyrkogårdsförening hade initierat. Klockstapeln invigdes 1954 av prostén Oskar Cullberg.¹⁴¹

Yrkesgrupper och välkända personer

Gravstenarna berättar om vilka personer och vilka yrken som förekommit i bygden. Man bör dock ta i beaktande att många aldrig haft råd att köpa sig en gravanordning utan begravdes i allmänna fält. Brännö och Vrångö var lotsöarna i Göteborgs södra skärgård. På Brännö kyrkogård är lotsarna den dominerande yrkesgruppen. Lotsyrket är fördelat på bl a mästerlots, överlots, kronolots och lots. Även andra havsanknutna yrken finns representerade bland de gravsatta på Brännö. Bland dem kan nämnas kustroddare, fiskare, sjöman och tullöveruppsyningsman. Endast ett fåtal yrkestitlar saknar anknytning till havet som t ex handelsresande och handlande. Några av de gravsatta har på olika sätt haft stor betydelse för bygden. Bland dem kan nämnas:

Johan Axel Rudolf Lange (1839-1916) var sjökapten och överlots. Enligt Göteborgs och Bohus kalender 1890 hade Brännö lotsplats 14 lotsar under ledning av Lange. Han var också ordförande i Brännö kommunalnämnd.¹⁴² Han ligger begravd på den gamla kyrkogården med gravplats nummer 57.

Lasse Dahlqvist (1910-1979) var en känd trubadur från Brännö. Han har grav nr 91.

¹³⁹ Göteborgs-Posten 8/11 1954

¹⁴⁰ Kyrkogårdsstyrelsens diarium E IV:64

¹⁴¹ Bjulén s. 138

¹⁴² Bjulén s. 126

Del av Brännö äldsta kyrkogård mot nordväst. (GSM-99,1)

Klockstapeln vid Brännö kyrkogård. (GSM 28-99,5)

Beskrivning - Brännö kyrkogård

Kyrkogården ligger ungefär mitt på ön, något österut i nära bebyggelsen. Kyrkogården ligger avskilt och omges av bergsknallar och vilt växande vegetation. Brännö kyrkogård har en yta av 0,5 ha och består av en äldre muromgärdad kyrkogård med en senare utvidgad del samt en minneslund.

Omgärdning och entréer

Kyrkogården omges av en cementfogad bred stenmur som upptill toppstrukits med cement. Muromgärdningen varierar något i höjd och följer topografin. Huvudingångar till kyrkogården finns i muromgärdningens norra och södra del. De förbinds med en gräsbevuxen stig. Grindstolparna är höga och putsade och kröns upptill med stendekorationer i form av en brinnande fackla. Grindarna är av aluminium.

Den utvidgade delen i söder har ingen anlagd avgränsning men gränsar till bergen och vägsträckningen. Den gräsbevuxta begravningsytan efterhålls endast i den del där gravsättning skett. Minneslundens gränsar i öster till det utvidgade begravningsområdet och omges i väster av berg.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

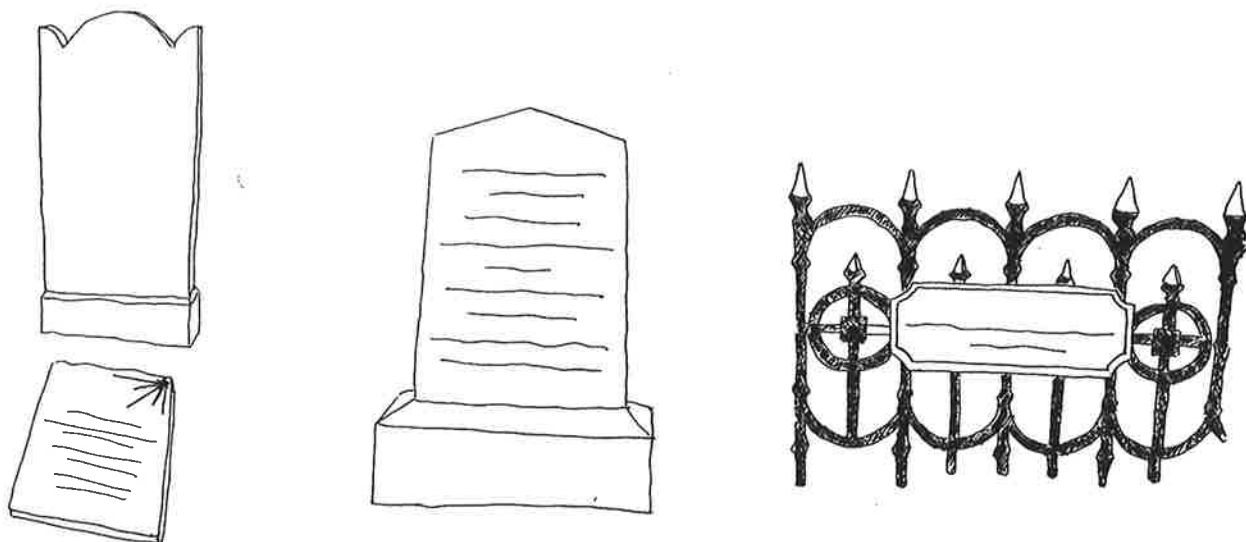
Den gamla muromgärdade kyrkogården har en rektangulär form med ingångar på kortsidorna. Kvarter 1 omfattar hela den gamla kyrkogården. Den utvidgade delen i söder utgör kvarter 2. Gravarna på den äldre delen har nästan genomgående stenramar. På kyrkogården finns endast ett järnstaket. De äldsta gravvårdarna är en marmor- respektive kalksten. Gravvårdar finns representerade från ca 1860-talet fram till nutid. Gravvårdarna är placerade i rader, men med en viss oregelbundhet. En järnbänk med träsisits står placerad utanför den äldre kyrkogårdens södra sträckning.

Det senare utvidgade gravsättningsområdet i öster är indelat i kvarter 2 och 3. Ett fåtal gravvårdar finns uppsatta i kvarter 2. Kvarteret har oregelbunden form och inrymmer såväl kist- som urngravar. Kvarter 3 har ännu inte tagits i anspråk för gravsättning och den gräsplanterade ytan är friväxande och i övrigt oplanterad.

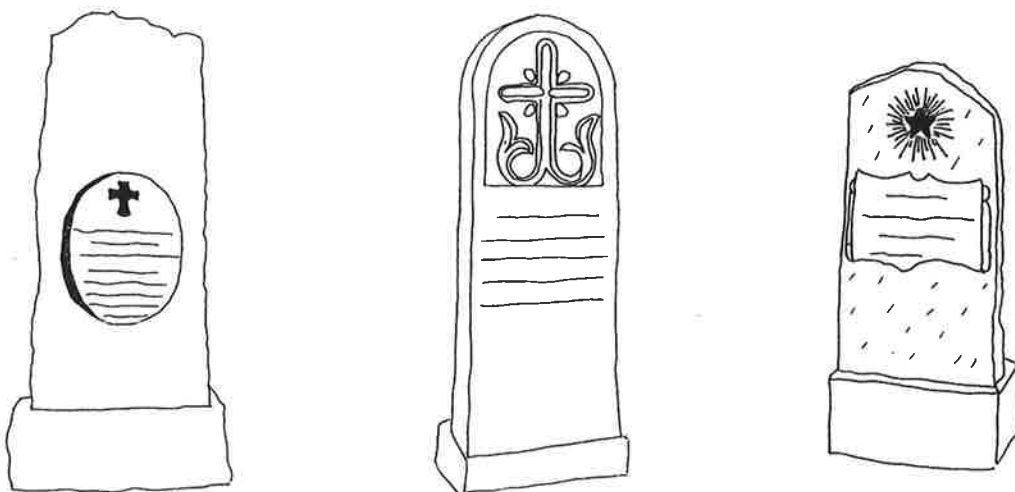
Minneslundens ligger något upphöjt och nås via en gångväg som passerar söder om kvarter 2. En stensatt gång med svarta oregelbundet formade stenplattor leder fram till en nästan cirkelrund andaktsplats med två bänkar. En natursten står placerad invid entrén med inskriptionen "Minneslund".

Klockstapeln

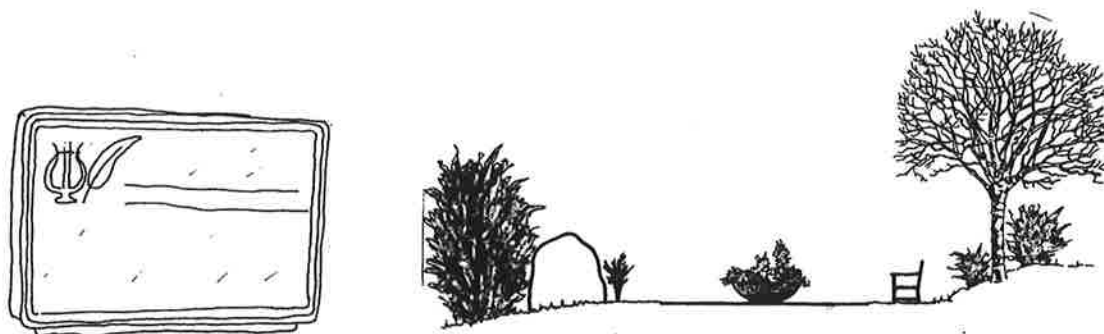
Klockstapeln omges av naturligt växande träd och buskar och är placerad på en liten bergsknalle strax väster om begravningsplatsen. En gräsklippt gångstig förbinder klockstapeln med begravningsplatsen. Stapeln är enkelt utformad med fyra stödben och en brunmålad panelklädd tornavslutning som uppbär ett träkors.

Äldre gravvårdar på Brännö kyrkogård. De har nummer 71, ö 1 respektive 90.

Gravvårdar från tiden kring sekelskiftet 1900. De har nummer 18, 4 och 51.

Exempel på gravsten från 1979 på Brännö kyrkogård. Skissen till höger illustrerar minneslunden i anslutning till den utvidgade delen av kyrkogården.

Vegetation

Hela kyrkogårdsytan är gräsplanterad. På den äldre kyrkogården finns ingen planterad växtlighet. Utanför muren växer slånbärsbuskar och annan vildväxande busk- och trädvegetation som vackert inramar och skyddar kyrkogården.

Den senare utvidgade delen i söder är liksom den äldre delen sparsamt planterad. Inom fältet finns en stor gran och mindre björkar. Kvarteren övergår på ett naturligt sätt i den omgivande naturen.

Minneslunden har en viloplats med bänkar som inramas av björk, rönn och tall. Platsen i övrigt omges av naturligt växande vegetation.

Gravvårdstyper

På den ursprungliga kyrkogården finns få äldre gravvårdar bevarade. De flesta är från efterkrigstiden. Samtliga gravvårdar vänder sig mot öster och omges av stenramar. Bland det äldre gravvårdsbeståndet utmärks bl a ett järnstaket, en gravsten av kalksten från 1860-talet och en i marmor från 1880. Övriga gravstenar är tillverkade av olika granitsorter i olika färger som helt eller delvis polerats. Ornamentiken är oftast inspirerad av havet och utförd som t ex snäckor eller ankare. Några gravar har yttäckning av snäck- och musselskal vilket är karakteristiskt just för öarna.

Från tiden kring sekelskiftet 1900 finns några obeliskformade gravstenar i granit som helt eller delvis är polerade. Ytans framsidor eller sidor är ibland grovt bearbetade.

Äldre och yngre gravstenar står sida vid sida på den äldre kyrkogården. Gravstenarna från 1950-1970 har likartad utformning. De är ofta låga och breda med dekor i form av t ex stjärnor och solar. Inskriptionen är ofta upphöjd och polerad. Den vanligen tillhörande stenramen är smal och ofta polerad.

Utmed den nordöstra mursträckningen finns några gravvårdar utan tillhörande gravplats uppsatta. De är samtliga från 1900-talet.

På den senare utvidgade delen finns endast ett tiotal gravvårdar i såväl kist- som urngravsformat. Gravvårdarna är av polerad granit eller som naturstenar vars naturliga form tillvaratagits och endast tillförts inskription över den gravsatte. Under 1970-talet började den rätlinjiga formen lättas upp och gravstenarna fick allt oftare en mjukare form. Gravstenarna från denna period saknar ofta stenram.

Sammanfattande karakteristik

Brännö kyrkogård omfattar begravningsområden från tre olika epoker. Den äldre muromgärdade kyrkogården omfattar kvarter 1. Den oplanterade kyrkogården är ett uttryck för det kustnära och utsatta läget i skärgården. Ett fåtal äldre gravvårdar från tiden innan sekelskiftet 1900 finns bevarade. De flesta är från 1940-1990. Närheten till

havet och dess betydelse för öborna tar sig uttryck i dekor på gravstenarna samt i form av yttäckning med snäck- och musselskal.

Den utvidgade kyrkogårdsdelen från 1980-talet har en helt annan karaktär. Kvarteren har en organisk planform som naturligt övergår i den omgivande naturen. Området har ännu i mycket liten utsträckning tagits i anspråk för gravsättning.

Minneslunden på Brännö är den enda i södra skärgården. Den har givits en lågmäld utformning som underordnar sig den omgivande och naturligt växande vegetationen.

Historik - Vrångö kyrkogårdar

Vrångö gamla kyrkogård

Vrångö kyrkogård betraktas som ögruppens äldsta kyrkogård. Kyrkoherde Lidelius skrev om den gamla kyrkogården år 1724 enligt följande: *"Vrångö köregård, der de än idag sine lik begrafwa, och til mur och portar hederl:n på egen bekostnad wid macht hålla, kan man icke för wisso skrifwa hur mång hundra år han gammal är, ell:r när han är först funderat. De gamle grift stenar wisa nogsamt at han lærer wara äldste griftplass på söderöijerna ell:r gamla svenska skärgården."*¹⁴³ År 1723 omnämns i kyrkoboken att vrångöborna själva bekostade och uppförde sin kyrkogårdsport. Nästa gång kyrkogården omnämns är då invånarna på ön tillerkändes 8 riksdaler och 16 skilling för att kunna mura upp en port av sten vid deras enskilda kyrkogård.¹⁴⁴ Kyrkogården har utvidgats vid två tillfällen i östlig riktning.¹⁴⁵ År 1875-76 fanns det planer på att utvidga begravningsplatsen. På kyrkostämman 1876 noterades att man inköpt en ringklocka samt att det nu gällde beslut om stapeln. Denna skulle uppföras i trä ovanpå kyrkogårdsmuren till en höjd av fyra alnar.¹⁴⁶

Bildmaterial från 1943-talet visar att klockstapeln vid denna tid var målat i en mörk kulör. På samma bild finns de kraftiga gjutna/putsade fundamenten. Klockringningen sköttes vid denna tid med hjälp av steg.

Vrångö nya kyrkogård

År 1935 var Vrångö nya kyrkogård färdig att tas i bruk. Planerna på att anlägga en ny kyrkogård på Trödenberg skapade livliga protester från myndigheternas sida. I området finns tre labyrinter och en hjulformig stensättning. Myndigheterna ansåg att kyrkogården skulle placeras på inägorna i norra Gärdet och inte på Trödeberg som de ansåg var en gammal kultplats. Man lät bygga in den största labyrinten genom att låta kyrkogårdsmuren halvcirkelformigt följa labyrintens ytterkonturer. Arkitekt Jörgen Curman på Göteborgs historiska museum påpekade vikten av labyrintens bevarande och föreslog att kyrkogårdsmuren skulle få en utbuktning och på så sätt skulle labyrinten lämnas orörd.¹⁴⁷ Labyrinten mäter 10,5 meter i diameter och stenkretsarna bildar 12 cirkelbågar. Två labyrinter ligger utanför kyrkogårdsmuren sydost om den förstnämnda.¹⁴⁸

¹⁴³ Danbratt s. 80

¹⁴⁴ Danbratt s. 80

¹⁴⁵ Bager s. 146

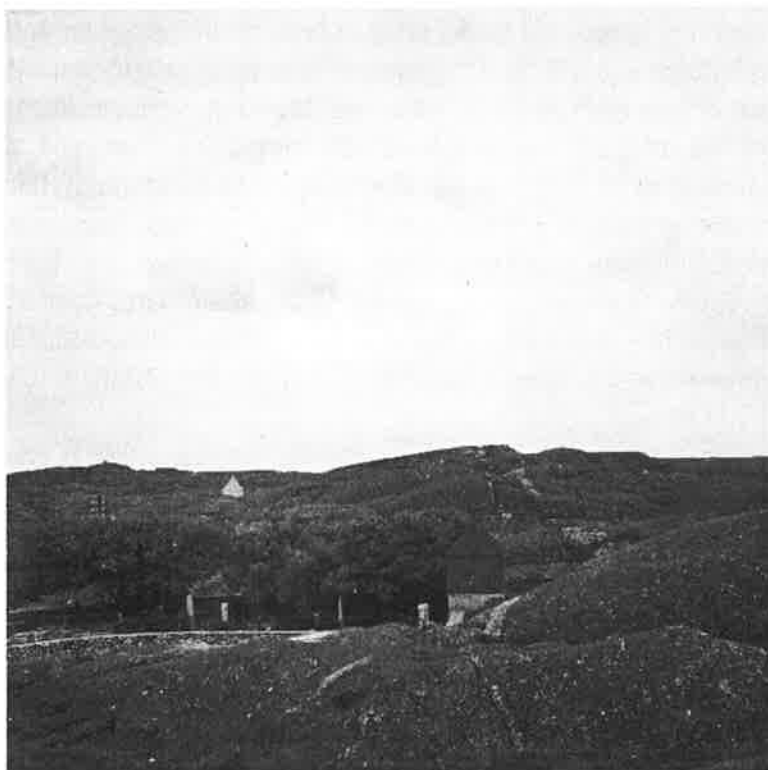
¹⁴⁶ Danbratt s. 80

¹⁴⁷ ATA, handlingar

¹⁴⁸ Bager s. 16

Vrångö gamla kyrkogård från nordväst fotograferad 1943 av E Lundberg. Klockstapeln är målad i en mörk kulör och trädraden utmed den södra omgärdningsmuren är betydligt tätare än idag. (ATA, repro)

Vrångö gamla kyrkogård i förgrunden. Bortanför denna syns klockstapeln invid Vrångö nya kyrkogård. Notera de kala klipporna. Samma fotograf och år som bilden ovan. (ATA, repro)

I förslaget till begravningsplatsen anges vissa bestämmelser för gravarnas utformning. Bl a anges att gravarna skall utföras som 35 till 15 cm höga kullar med horisontell överyta. Kullarna skulle täckas med torv.¹⁴⁹

I ett brev från år 1941 ställt till Riksantikvarieämbetet görs en förfrågan angående upprättandet av en minnessten över omkomna fiskare från Vrångö. Ekonomiska medel för ändamålet hade insamlats från öbor och badgäster. Man ville placera minnesstenen på labyrinthen för att inte inskränka på övriga gravplatsytor. Riksantikvarieämbetet godkände ej förslaget utan föreslog istället att minnestavolorna placerades på insidan av den utbuktande muren som omger labyrinthen.¹⁵⁰ Minnestavlan har följande inskription: *"Till minne av besättningen på fiskebåten GG 256 av Vrångö som minsprängdes den 6 maj år 1940 4 dist.min S. Vinga fyr Vänner reste stenen"*. Plattor med de omkomnas namn finns i muren på ömse sidor om minnestavlan. De var de första fiskaroffren från södra skärgården under andra världskriget.

Yrkesgrupper

Liksom på Brännö finns det många lotsar gravsatta på Vrångö kyrkogård; här finns såväl lotslärling som mästerlots och kronolots begravda. Andra havsanknutna yrkestitlar är t ex fiskare, kustroddare och tullförman.

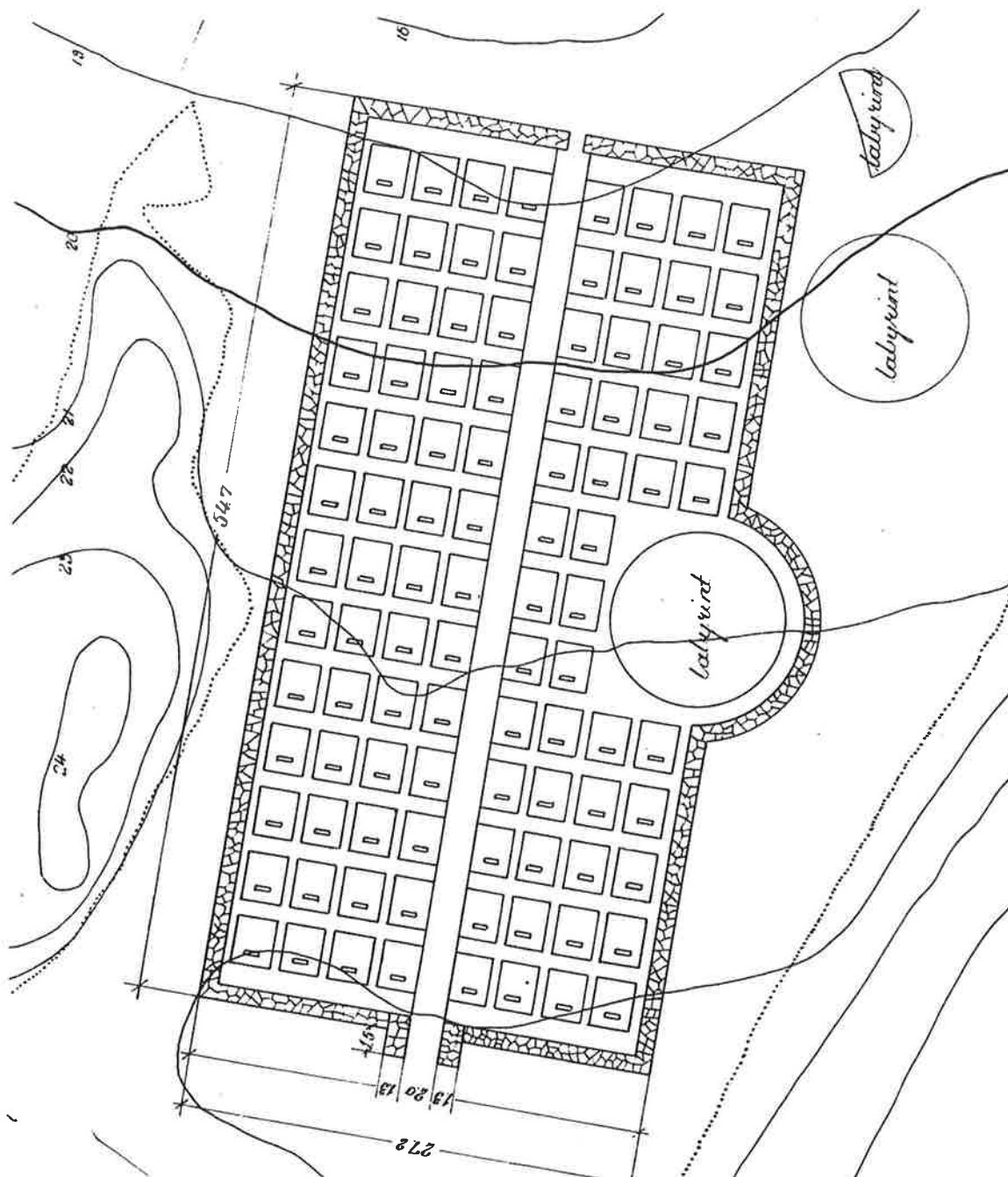
Vrångö kyrka

Ritningar till Vrångö kyrka upprättades av arkitekt Anders Berglund 1957. Kyrkobygget möjliggjordes av syföreningens insamling som uppgått till 142 000 kronor. Kyrkans inredning är skänkt. Kyrkklockan är deponerad av Lotsverket efter att tidigare funnits på Sydostbrottens fyrskepp i Norra Kvarnen. Kyrkan inrymmer 50 fasta platser i kyrkorummet och en samlingssal för 80 personer samt ett bisättningsrum i kyrkans källare.¹⁵¹ Kyrkans stomme är av lättbetong som putsats med specialputs med anledning av kyrkans utsatta kustläge.

¹⁴⁹ Styrö församling O:IV:4

¹⁵⁰ ATA, handlingar

¹⁵¹ Göteborgs-Posten 14/10 1961 och 18/9-1958

Förslag till begravningsplats på Vrångö upprättat av arkitekt Jören Curman 1934.

Beskrivning - Vrångö kyrkogårdar

Vrångö gamla och nya kyrkogård ligger ett stycke från den övriga bebyggelsen. De ingår i ett naturreservatsområde som bl a omfattar vissa delar av Vrångö. Kyrkogårdarna ligger lågt i terrängen och omges av klippor vilket ger ett skyddat läge.

Vrångö gamla kyrkogård

Kyrkogården ligger mycket fridfullt inramad av klippor och blandad vegetation. Havet ligger endast ett kort stycke väster ut. En grusad väg passerar norr om kyrkogården ner mot havet. Kyrkogården upptar en yta på endast 0,08 ha.

Omgärdning och entréer

Den gamla kyrkogården nås från en asfalterad gångstig, kantad med lövträd. Kyrkogården har en karakteristisk muromgärdning med en klockstapel i anslutning till huvudentrén i väster. Kyrkogårdsmuren är kallmurad och har toppstrukits med cement. Grinden är en enkel svartmålad spjälgrind i trä. Klocktornet har samma dimensioner som det på den nya begravningsplatsen. Fasaden är klädd med vitmålad locklistpanel. Torn- och klockluckor sammanfaller med fasadpanelen i övrigt. Klocktornet är uppfört på betongpelare i muren och i ytan har ristats ett naturstensefterliknande mönster. Tornet avslutas upptill med ett asfalttäckt tälttak som uppbär ett kors. En vitmålad trätrappa leder till tornet.

Planform och karaktär

Kyrkogården har en avlång väst-östlig sträckning som sluttar mot havet i öster. På kyrkogården finns gravvårdar representerade från flera olika perioder. Samtliga gravvårdar vänder sig mot havet i öster. Utmed den norra mursträckningen står ett 20-tal museivårdar från 1600- och 1700-talet uppställda.

Gravarna är placerade i oregelbundna rader. Äldre och nyare gravvårdar står sida vid sida. Ett fåtal gravanordningar omges av järnstaket.

Granit i olika former är med få undantag den dominerande stensorten på kyrkogården. På kyrkogården finns ett antal barngravar av mycket enkel karaktär. Några gravar har ramar som är gjutna i betong vilket endast förekommer på Vrångö gamla kyrkogård.

Vegetation

Hela kyrkogårdsytan är gräsbevuxen. Den annars så karakteristiska trädkransen saknas på kyrkogården. I det sydvästra hörnet finns några skuggande askar, vilket för övrigt är

Vy över Vrångö gamla kyrkogård. (GSM 27-99,19)

Äldre gravstenar utan tillhörande gravplats står uppställda utmed den norra mursträckningen. (GSM 26-99,35)

den enda planterade vegetationen på kyrkogården. Kyrkogården har ett skyddat läge och underordnar sig det omgivande kustlandskapet.

Gravvårdstyper

Gravarna är inte direkt ordade i rader utan ligger något spridda på kyrkogården, samtliga vända mot öst. Det dominerande stenmaterialet är granit. På kyrkogården finns tre järnstaket. Kyrkogården har ett 20-tal bevarade museigravvårdar från 1600-och 1700-talen. I den nordöstra delen av kyrkogården finns flera barngravar av mycket enkel karaktär med namntavlor och ram tillverkade i plåt. Ett avvikande inslag på kyrkogården är de gjutna ramarna. De annars så vanliga stenramarna har här i stor utsträckning ersatts av gjutna betongramar. På kyrkogården finns flera gravvårdar från efterkrigstid. Samtliga gravstenar är tillverkade i granit med undantag av en gravvård i marmor.

Kyrkogårdens äldsta bevarade läsliga gravsten är från 1656. Flera av museivårdarna är djupt nedsjunka i marken ock döljer ibland delar av inskriptionen. Ornamentiken är oftast i form av timglas eller en stiliserad fågel som symboliserar den helige Ande. Gravstenarna har räta hörn eller rundad avslutning upptill. Inskriptionen inramas ibland av en tunn skåra. Den avlidnes namn står som initialer som ibland avdelas med punkter. N S S kan t ex betyda Nils Sörens Son. På en av museivårdarna från 1855 anges yrkestiteln lots. Bevarade gravstenar av denna enkla karaktär från mitten av 1800-talet med yrkestitel är sällsynt.

På kyrkogården finns en äldre gravsten bevarad invid ursprunglig gravplats. Stenens dekor är i form av ett upp och nervänt hjärta.

Järnstaket finns i anslutning till fyra gravvårdar. Staketen är svartmålade och har varierande utformning.

På kyrkogården finns flera polerade gravstenar i svart eller röd granit från efterkrigstid. Gravstenarna är låga och breda och ofta i röd granit med upphöjd och polerad inskription.

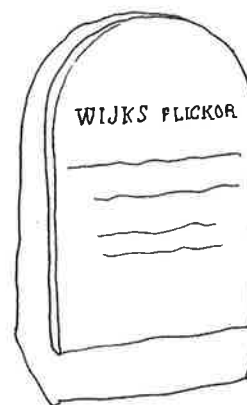
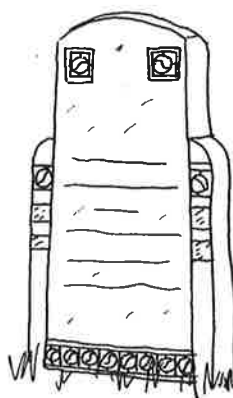
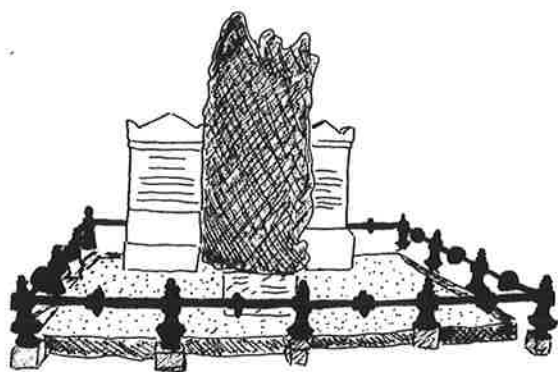
Sammanfattande karakteristik

Den historiska kontinuiteten är tydlig på Vrångö gamla kyrkogård. Kyrkogården används alltjämt och äldre och nytillkomna gravstenar finns sida vid sida på kyrkogården. Ett 20-tal äldre gravstenar med varierande dekor och utformning från 1600- och 1700-talen finns bevarade. Museivårdarna uppvisar en relativt stor variation vad gäller utformning och inskription.

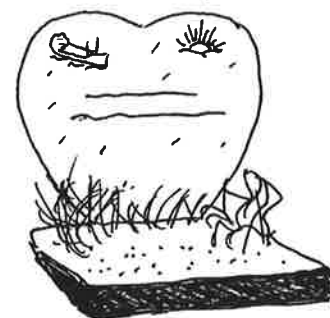
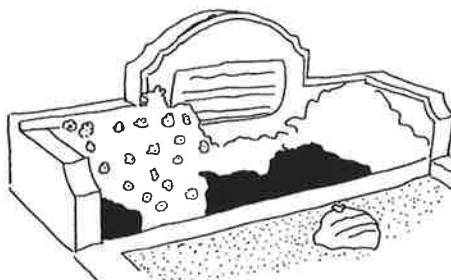
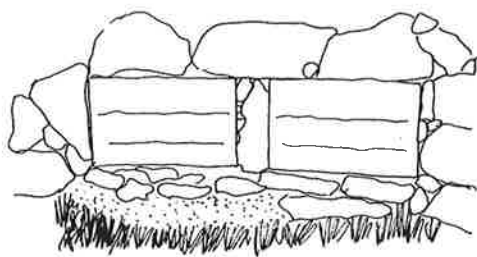
Vrångö hade tidigare betydelse som en av lotsöarna i den södra skärgården. De bevarade gravvårdarna på kyrkogården är relativt anspråkslösa, trots att några omges av järnstaket. De gjutna gravramarna och plåtramarna understryker kyrkogårdens relativt enkla karaktär som kraftigt avviker från t ex Styrös kyrkogård med sina påkostade och utmärkande gravstenar som minner om välbärgade skepparsläkter.

På Vrångö gamla kyrkogård finns flera äldre gravstenar från 1600-1800-talet bevarade. De står uppställda utmed den norra mursträckningen. Gravstenarna ovan har nummer ö 1, ö 9, ö 10 och ö 12.

Gravvårdar med varierande utformning på Vrångö gamla kyrkogård. De har nummer 6, 80 och 90.

Skissen till vänster visar minnesplatsen invid labyrinten på Vrångö nya kyrkogård. Gravvårdarna till höger representerar kyrkogårdens olika gravvårdstyper med respektive utan stenram.

Vrångö nya kyrkogård

Kyrkogården ligger ett stycke söder den gamla kyrkogården i ett naturreservat som bl a omfattar delar av Vrångö. Den nya kyrkogården har ungefär samma läge som den gamla bland klippor inramad av den vildväxande vegetationen. En asfalterad gångväg leder fram till kyrkogården. Kyrkogården omfattar en yta av 0,15 ha.

Omgärdning och entré

Kyrkogården omgärdas av en hög kraftig kallmurad naturstensmur som upptill toppstrukturs med cement. Huvudingången till kyrkogården ligger i murens västra del. Kyrkogårdsentrén är överbyggd med ett klocktorn på höga kallmurade stöd vilka sammanfaller med omgärdningsmuren. En mindre ingång till kyrkogården finns på murens östra kortsida. Grindarna är av svartmålad aluminium. På kyrkogården finns en labyrinth, sannolikt från bronsåldern, som skyddas som fornlämning. Kyrkogårdsmuren gör en utbuktning och inramar på så sätt fornlämningen.

Kyrkogårdens planform och karaktär

Kyrkogården har en avlång väst-östlig sträckning. Gravarna ligger i rätta rader fördelade på fält 1 respektive fält 2 som avdelas av en grusad mittgång. Samtliga gravar vänder sig mot havet i öster.

Innanför murens båda långsidor finns på vardera sidan en minnesplats med gravplattor som placerats i muren till minne av vrångöbor som omkommit i samband med förlista fiskebåtar. Gravarna är ordnade i rätta rader. Några barngravar finns på kyrkogårdens sydvästra del. De flesta gravarna har tillhörande stenram med undantag av gravarna på kyrkogårdens östra del.

Vegetation

De gravsatta kvarteren är gräsplanterade. För övrigt finns det ingen planterad vegetation inom kvarteren. Den vildväxande vegetationen utanför kyrkogårdsmuren utgörs av bl a rönn, slån och nyponbuskar som vackert inramar kyrkogården.

Gravvårdstyper

Gravvårdarna är homogent utformade med avseende på höjd, bredd och materialval. Samtliga gravar vänder sig mot havet i öster. Gravvårdarna omges nästan genomgående av stenramar. Stenmaterialet är röd, svart, eller grå granit. Gravstenarna är nästan

Gravvårdarna i röd granit på Vrångö nya kyrkogård har likartad utformning. (GSM 25-99,26)

Klockstapeln utgör samtidigt kyrkogårdens huvudentré.
(GSM-99,22)

genomgående helpolerade. Gravstenarna från 1940-60-talen har ofta upphöjd polerad inskription. Dekoren utgörs vanligtvis av kors, stjärnor eller solar.

Gravvårdarna på kyrkogårdens nordöstra del är från 1970-90-talen. Flera gravstenar har oregelbunden form. Dekoren på gravstenar från denna tid börjar vanligen anta mer personliga uttryck eller naturmotiv. Gravstenstraditionen i senare tid på Vrångö nya kyrkogård bibehåller dock i stor utsträckning äldre och traditionella symboler som korset.

Dekor som anknyter till havets närhet förekommer i mycket liten utsträckning på kyrkogården. En gravsten från 1990-talet utmärker sig genom dekor i form av ett lastfartyg.

Sammanfattande karakteristik

Den kraftiga omgärdningsmuren och det panelklädda klocktornet gör att kyrkogården på avstånd uppfattas som betydligt äldre. Vid anläggandet av kyrkogården har Vrångö gamla kyrkogård utgjort förebild. Klockstapeln och kyrkogårdsmuren på den gamla och den nya kyrkogården har likartade dimensioner och utformning.

Fornlämningen i form av en labyrint är utmärkande för kyrkogården såväl som för Vrångö. Den ger också en historisk dimension till platsen.

Minnesstenarna över omkomna vrångöbor visar på närheten till havet och yrkesfiskarnas utsatthet.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Kyrkogårdarna på öarna i Göteborgs södra skärgård är historiska miljöer som ger god en bild av begravningskulturens historia främst från slutet av 1800-talet fram till idag. Dessutom finns gravstenar från 1600-1700-talet bevarade på Vrångö gamla och Styrso kyrkogårdar. Kyrkogårdarnas gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som Styrso, Donsö, Brännö samt Vrångö gamla och nya kyrkogårdar rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där de kulturhistoriska bedömningarna kan utgöra underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

I det följande avsnittet ges en sammanfattning av de lagar som reglerar värden av våra begravningsplatser och som berör kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden.

Lagstiftning

Från och med den 1 januari 1989 har pastoraten själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar där den kommunala byggnadsnämnden utför viss prövning som faller under Plan- och bygglagen¹⁵². Länsstyrelserna prövar numera bara de kulturhistoriska intressena. Nedan kommer delar av de lagar som konstituerar den ansvarsfördelning som gäller vid värden av kyrkogårdar att presenteras.

*Kulturminneslagen*¹⁵³

Lagen om kulturminnen trädde i kraft den 1/1 1989. I lagens inledningskapitel (1 kap 1 §) slås fast att alla människor, ägare och brukare av kulturegendom, har ansvar för värden av kulturmiljön, vad den än består av: *“Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvar för detta delas av alla.”*¹⁵⁴ Det innebär följaktligen att vi alla, gravrättsinnehavare, förvaltare, besökare, antikvarier m fl som kommer i kontakt med kyrkogårdar på ett eller annat sätt är ansvariga för värden av dessa.

Fjärde kapitlet omfattar den kyrkliga miljöns kulturhistoriska värden och är indelat i tre avsnitt: Kyrkobyggnader och kyrkotomter, Kyrkliga inventarier samt Begravningsplatser. Staten har endast tillsyn över de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser

¹⁵² SFS 1987:246

¹⁵³ Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade från Hoberg 1990.

¹⁵⁴ SFS 1988:950

som anlagts före år 1940 och tillsynen koncentreras till kulturhistoriska intressen. Om Riksantikvarieämbetet så beslutar kan det dock även gälla de anläggningar som tillkommit senare. Även om ett stort ansvar vilar på pastorn idag så när det gäller kulturhistoriska intressen är det många gånger länsstyrelsens sak att pröva ärendet.

I 4 kap 11 § uttrycks: *“I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.”*¹⁵⁵ Detta är en generell formulering som innebär att den omfattar alla begravningsplatser oavsett ålder. Att vårda och underhålla kyrkogårdar är pastoratens uppgift. Vården och underhållet måste utföras på ett sätt så att de kulturhistoriska värdena inte minskar.

Fortsättningsvis redogörs i § 13 för att: *“I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen*

1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.”
¹⁵⁶

Det kan vara svårt att veta vad väsentlig ändring innebär. Här är några exempel som Riksantikvarieämbetet ger.¹⁵⁷

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad ex staket eller mur
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av konstnärlig utsmyckning utomhus då det ej rör sig om betydelselösa förändringar av praktisk karaktär
- större förändringar av gravkvarter och vägsystem inom begravningsplatsen
- små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, t ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Det vanligaste problemet är det som uttrycks i den sista punkten dvs de små förändringar som utförs kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. För att undvika det måste man tänka långsiktigt: vad får den här åtgärden för konsekvenser om den upprepas?

Bestämmelserna för kyrkliga inventarier gäller även på begravningsplatserna eller i byggnad på begravningsplats: 4 kap 6 § *“Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller till begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl.”*¹⁵⁸ Bestämmelserna medför skyldighet att begära tillstånd hos länsstyrelsen för att avyttra, avföra från förteckningen, reparera, ändra eller flytta sådana föremål. Det gäller dock ej enskilt ägda föremål t ex gravvårdar med gravrätt.

¹⁵⁵ SFS 1988:950

¹⁵⁶ Ibid

¹⁵⁷ Hoberg s. 5 f

¹⁵⁸ SFS 1988:950

Vad som räknas som kyrkliga inventarier står preciserat i kulturminnesförordningen § 19 som avslutas: "...samt vissa äldre gravvårdar."¹⁵⁹ De gravvårdar som innefattas i denna grupp kan vara gravhällar i kyrkans golv och hällar av kulturhistoriskt värde, oavsett om de tidigare varit placerade i kyrkan eller utanför, men som nu har en museal uppställning i kyrkan eller utanför. Av de gravanordningar som står på kyrkogården är det dock en begränsad del som omfattas av bestämmelserna. Det rör sig i första hand om gravanordningar från medeltiden till 1800-talets mitt, innan den industriella gravstensproduktionen startade.

Begravningslagen

Begravningslagen trädde i kraft den 1 april 1991. I begravningslagen finner man ytterligare bestämmelser som har betydelse för kulturvården av kyrkogården. Det gäller bl a utformningen av nya gravanordningar som får konsekvenser för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på kyrkogården. I 7 kap 26 § sägs: "*Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.*"¹⁶⁰

I propositionen rörande den nya begravningslagen (Prop. 1990/91:10) förtydligas upplåtarens möjligheter att utforma begränsade föreskrifter. "*Upplåtarens begränsade föreskrifter skall utgöra avsteg från denna grundläggande princip och de får inte vara mer långtgående än vad som är nödvändigt för att tillgodose en god gravkultur.*"¹⁶¹ I anslutning till detta framhåller författaren att föreskrifter som kan anses befogade för en del av en begravningsplats, t ex med hänsyn till miljön eller de kulturhistoriska värdena, inte alltid går att hävda i en annan del. För att kringgå problemet föreslås upplåtaren att planera vissa delar av begravningsplatserna så att enskilda där får en större frihet. Upplåtaren kan med andra ord meddela föreskrifter som syftar till att förhindra påtagligt störande inslag i en känslig miljö.

I propositionen uttrycks tydligt hur stark den enskildes rätt är när det gäller utformning av gravanordning. Det blir alltså betydelsefullt var huvudmannen upplåter gravplatser och framför allt hur han återupplåter. Det är viktigt att förstå att när huvudmannen återupplåter en gravplats tappar han i princip kontrollen över gravanordningen.

Vidare gäller i 7 kap 37 §: "*Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.*"¹⁶² Paragrafen uttrycker att pastoratens ansvar för att

¹⁵⁹ SFS 1988:1188

¹⁶⁰ SFS 1990:1144

¹⁶¹ Prop. 1990/91:10 s. 62

¹⁶² SFS 1990:1144

bevara kyrkogården kulturhistoriska värden även regleras genom begravningslagen och lägger därmed ett stort ansvar på pastoraten även vad gäller de enskilda gravanordningarna.

Naturvårdslagen

Ytterligare ett regelverk som påverkar vissa delar av kulturmiljön är Naturvårdsförordningen¹⁶³. Det nyinstiftade biotopskyddet tillämpas bland annat som skydd för alléer. I förslag till allmänna råd 1994-07-06 beskrivs vad som definieras som allé: *"Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del utgöras av vuxna träd."* Då vi ofta finner trädrader på kyrkogårdarna som faller inom ovanstående definition kan biotopskyddet komma att spela avgörande roll ifråga om hur man vårdar kyrkogårdens träd.

I lagens förarbete förklaras hur det är tänkt att biotopskyddet skall fungera: *"Biotopskyddsbestämmelserna innebär förbud att avverka alléer. Skyddet bör däremot inte innebära att avverka enskilda träd i syfte att ersätta dessa mot nya. Utbyte av träd görs på ett sådant sätt att alléns karaktär inte skadas eller så att biotopen inte längre omfattas av skyddet t ex genom att merparten av träden avverkas så att allén inte till huvudsaklig del består av vuxna träd. Till skadliga företag kan räknas grävning, schaktning eller markbearbetning i allén."*

Vidare preciseras varför alléerna skall skyddas: *"De är viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden... De enskilda träden utgör inte sällan livsmiljö för rödlistade arter framförallt bland lavar och svampar. De kan även vara häckningsmöjligheter och viloplatser för hålbbyggande fåglar och fladdermöss. För födosökande fåglar är träden betydelsefulla genom sin insekts- och frörikedom."*

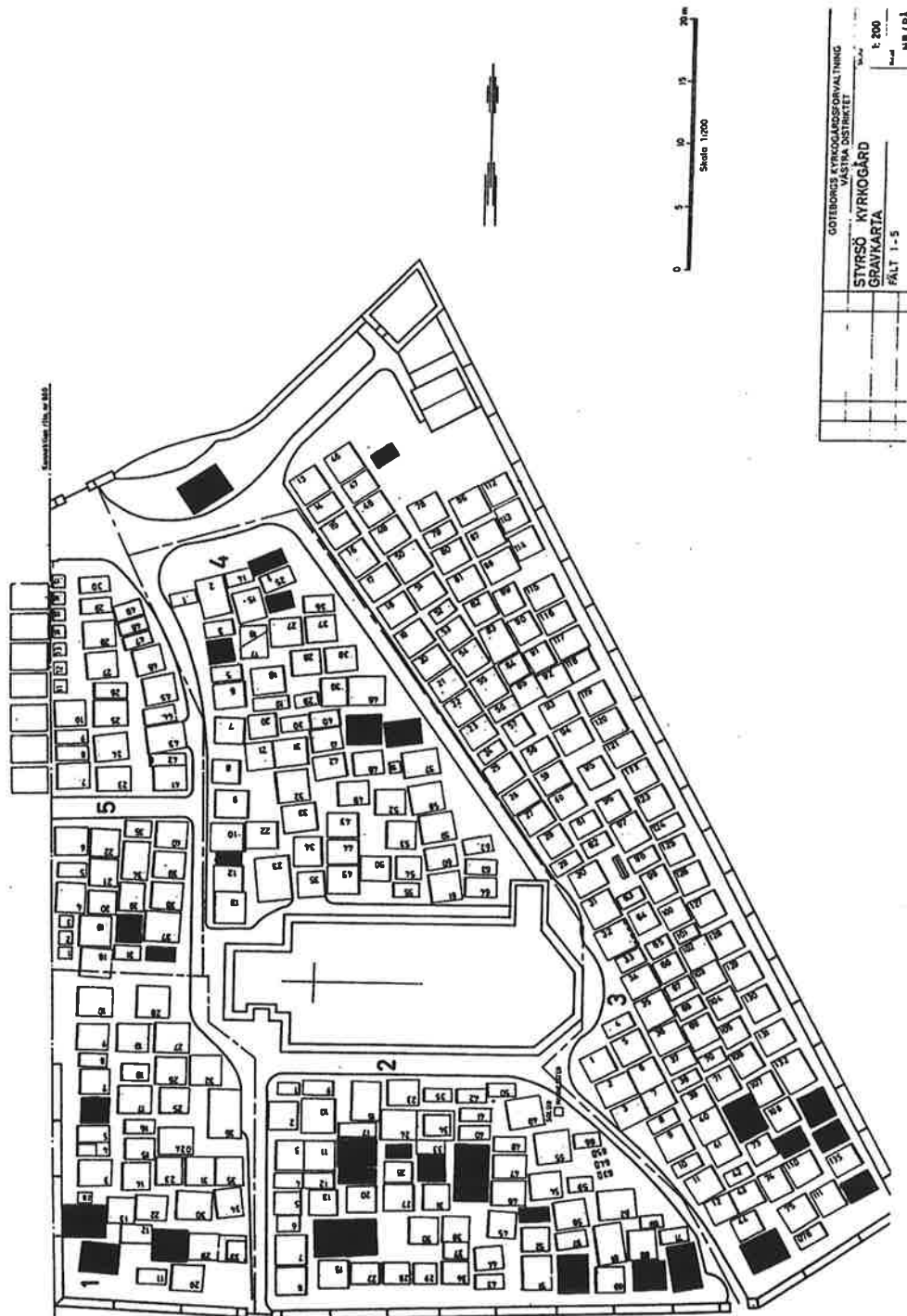
Bevarandeförslag - Styrsö kyrkogård

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Styrsö kyrkogård är det betydelsefullt att bevara den miljö som skapas av fältens form, gångsystem och vegetation och som ger kyrkogårdarna dess karaktär.

Bevarade gravanordningar på Styrsö kyrkogård speglar perioder av kyrkogårdens utveckling under några seklers tid. Ett fåtal gravstenar från 1600-1800-talet finns bevarade utefter den norra muren. På kyrkogården finns gravanordningar från dess anläggningstid på 1600-talet fram till idag.

Kyrkogårdarnas gravanordningar ger uttryck för formvariationer och stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten under de perioder den har använts. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens

¹⁶³ SFS 1993:1086

Plan över delar av Styrso kyrkogård med de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna markerade.

övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation, omgärdning samt kvarterens gravanordningar.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har ett urval av dessa gjorts efter bestämda kriterier. Samtliga gravvårdar uppförda före 1900 har bedömts särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få i relation till andra gravvårdstyper. Gravvårdar med ålderdomligt utseende, speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckta yta har fått ett starkt skydd, men de flesta av dessa kategorier faller under kategorin äldre än 1900 och skyddas därför automatiskt.

Riktlinjer för Styrö kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den visar olika utvidgningsfaser.
- Kyrkogårdsentréerna med grinstolpar och smidesgrindar utgör ett omistligt inslag i kyrkogårdsmiljön och skall bevaras, liksom kyrkogårdsmuren. Kyrkogårdens gräsytor skall bevaras.
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Gångarna har fått behålla sin grusyta som bör bibehållas även framgent.
- Bisättningsrum och materialbod skall bevaras och bör ej genomgå några väsentliga förändringar. Byggnaderna skall underhållas med traditionella metoder och material.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. De få äldre träd som finns kvar skall bevaras och skadat växtmaterial ska bytas ut mot liknande.
- Alla gravanordningar äldre än 1900 skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1900 bör ej återupplåtas.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.
- Äldre bänkar och vattenposter skall bevaras.
- Soluret i kvarter 2 skall bevaras liksom ankaret i kvarter 7.

Riktlinjer för de enskilda kvarteren

Specifika regler har utformats för vissa enskilda kvarter. Generella regler gäller dock där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1900 skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1900 skall ej återupplåtas.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan gravvård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.

För de enskilda kvarteren gäller följande:

Kvarter 1

Samtliga gravanordningar vänder sig mot öster. Den äldsta gravvården är från 1880-talet och ett fåtal representanter från tidigt 1900-tal finns bevarade. 1900-talets gravvårdsutveckling finns delvis representerad inom kvarteret. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat och de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.
- Kulturhistoriskt värdefulla gravar skall ej återupplåtas.
- Stenramar från återtagna ramar bör återanvändas inom kvarteret.

Kvarter 2

Inom fältet finns de flesta av kyrkogårdens monumentala och mest framträdande gravstenar, varav några omges av järnstaket eller har en tillhörande stenram. I kvarteret finns också några stora familjegravar. Inom kvarteret finns också gravvårdar från efterkrigstid fram till 1990-talet. Det är av stor vikt att bibehålla kvarterets ståndsmässiga karaktär. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Befintliga gravanordningar skall bevaras, och vissa kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.
- Kulturhistoriskt värdefulla gravar skall ej återupplåtas.
- Soluret som placerats inom kvarteret skall bevaras.

Kvarter 3

I kvarteren finns flera äldre gravvårdar från tiden kring sekelskiftet 1900 med flera framträdande gravvårdar i den södra delen som vänder sig mot kyrkan i väster. Kvarteret präglas i övrigt av relativt homogent utformade gravvårdar med tillhörande stenram. Utöver de generella reglerna gäller följande:

- Kulturhistoriskt värdefulla gravar skall ej återupplåtas.
- Kvarterets mer monumentala karaktär i den södra delen bör bibehållas.
- Nytillkomna gravvårdar bör underordnas kvarterets södra respektive norra karaktär med monumentala gravvårdar i söder till skillnad från mer homogent utformade gravvårdar i norr.
- Nytillkomna gravvårdar bör förses med stenramar i likhet med befintliga gravar.

Kvarter 4

Kvarteret inrymmer ett fåtal gravvårdar från sent 1800-tal. De flesta är dock tillkomna under 1900-talet. I kvarteret finns kyrkogårdens äldsta bevarade gravhäll på ursprunglig plats till minne av kronolänsman Jon Larsson.

- Kulturhistoriskt värdefulla gravar skall ej återupplåtas.

- Den äldre hällen är sprucken på flera ställen. Den bör överses och åtgärdas av konservator.
- Nyttillkomna gravvårdar bör förses med stenramar i likhet med befintliga gravar.

Kvarter 5 och 6

Kvarteren domineras av gravvårdar från 1940-1990-talen. I kvarter 6 finns ett äldre inslag i form av ett sirligt utformat smideskors från början av 1900-talet. Gravarna vänder sig mot gången eller mot öster. Gravanordningarna har med få undantag tillhörande stenramar.

- Nyttillkomna gravvårdar bör underordnas kvarterets övergripande karaktär. De bör även förses med stenramar i likhet med befintliga gravar.
- Återlämnade gravrätter i kvarteret kan i de flesta fall återanvändas.

Kvarter 7

I kvarteret finns gravar i både urn- och kistformat. Gravanordningarna utgörs av resta gravstenar och saknar genomgående stenramar.

- Nyttillkomna gravvårdar bör underordnas kvarterets övergripande karaktär och bör inte förses med stenramar.
- Ankaret som placerats inom kvarteret bör bevaras och underhållas.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för att på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.
- Det är angeläget att de tillkommande gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kvarterets huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Som nämndes ovan ställs högre krav på de gravanordningar som är upptagna som kyrkliga inventarier. På Styrös kyrkogård bör följande sten upptas på inventarielistan:

- Gravhällen i kvarter 4 till minne över länsman Jon Larsson. Hällen bör ses över och vårdas av konservator.

Plan över Donsö kyrkogård med de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna markerade.

Bevarandeförslag - Donsö kyrkogård

Genom att studera gravanordningar från olika tidsperioder kan man på ett relativt bra sätt bilda sig en uppfattning om skiftningar i stilideal, olika typer av tillverkningsmetoder samt vilka personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen under de perioder som kyrkogården använts. Det är därför av största vikt att ett representativt urval av gravanordningar från olika tidsperioder bevaras och vårdas för att ge en så bred förståelse som möjligt av kyrkogården och socknen .

Bevarandeprogrammet för Donsö kyrkogård är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem omgärdning och vegetation, generella riktlinjer för kyrkogården som helhet, samt specifika riktlinjer för varje kvarter. Specifika riktlinjer för de enskilda kvarteren inom den yngre delen av kyrkogården har dock inte bedömts som nödvändiga, varför endast generella riktlinjer ställts upp för denna del.

Riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Planformen skall bevaras. Eventuell utvidgning bör ske i anslutning till den yngre delen.
- Kyrkogårdens omgärdning i form av stenmur skall bevaras, liksom muren mellan den nya och gamla delen. Muren visar kyrkogårdens olika utvidgningsfaser och vid eventuell utvidgning skall befintliga murar bevaras för att påvisa den äldre planformen.
- Kyrkogårdsentréerna skall bevaras med grindstolpar och grindar.
- Kyrkobyggnaden och klockstapeln skall bevaras och bör ej genomgå väsentliga förändringar. Byggnaderna skall underhållas med traditionella metoder och material.
- Träden utmed den östra mursträckningen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd skall bevaras och skadat växtmaterial skall ersättas med samma typ av växter.
- Minnesstenen i anslutning till kyrkporten skall bevaras.
- De grusade gångarna på den äldre kyrkogården bör även fortsättningsvis vara grusade.

Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården

Följande generella riktlinjer gäller för den äldre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Fältens planform skall bevaras och som en följd av detta även gångsystemet.
- Alla gravanordningar äldre än år 1910 har stort kulturhistoriskt värde, då dessa är förhållandevis få i relation till senare gravvårdstyper. Det är dock viktigt att ett representativt urval från yngre tidsperioder än 1910 bevaras för att påvisa att kyrkogården kontinuerligt har använts.
- Återlämnade gravanordningar med stort kulturhistoriskt värde skall ej återupplåtas eller återanvändas.
- Återlämnade stenramar utan gravvård skall bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar på befintliga tomma gravplatser skall utformningen göras på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens och de enskilda kvarterens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.
- Användningen av gravtäckning i form av mussel- och snäckskal är ett lokalt särdrag viktigt för kyrkogårdens helhetskaraktär. Det bör inte ersättas med flis eller liknande. Gravutsmyckning i form av t ex snäckor bör också bibehållas.

Riktlinjer för kyrkogårdens olika delar

Kyrkogården är inte indelad i olika kvarter. De olika utvidgningsetapperna har dock sin egen karaktär präglad av varierande stilideal. Kyrkogården kan således indelas i fyra olika delområden; den äldsta delen öster om klockstapeln med flera monumentala gravvårdar och några järnstaket, området norr om kyrkan med gravvårdar från 1920-talet och framåt. Området väster om kyrkan har homogent utformade kist- och urngravar, några barngravar samt minnestenen. Det senast tillkomna gravsättningsområdet på den gamla kyrkogården ligger invid och väster om klockstapeln med gravstenar från 1980-talet genomgående utan stenramar. Det senast utvidgade området har ännu ej använts för gravsättning.

Utöver de generella riktlinjerna gäller följande specifika regler för olika delar inom den äldre delen av kyrkogården:

Området är ett av de äldsta på kyrkogården och inrymmer det största antalet 1800-talsgravvårdar. Gravanordningar finns representerade från slutet av 1800-talet och fram till idag, men domineras av gravvårdar från 1930-60-talen. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Det är av största vikt att områdets karaktär som kyrkogårdens äldsta delområde bibehålls.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.
- Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar skötas underhållas och ej återupplåtas.

Området norr om kyrkan:

Gravvårdarna har genomgående tillhörande stenram. Inom delområdet finns såväl låga och breda gravstenar som resta gravvårdar i olika granitsorter, helt eller delvis polerade. Gravvårdarna har tillkommit från 1920-talet och framåt.

- De flesta gravar i området kan återupplåtas med undantag av ett representativt snitt av gravstenar från olika perioder som skall bevaras för att påvisa att delområdet kontinuerligt använts.
- Nyttillkomna gravar skall ha kistgravsformat och underordnas kvarterets övergripande karaktär.

Området väster om kyrkan:

Delområdet inrymmer barngravar av enkel karaktär och gravanordningar med genomgående låga och breda gravstenar i röd granit med tillhörande stenram.

- Området präglas av mycket homogent utformade gravvårdar med stenram placerade i raka rader. Karaktären skall bibehållas även framgent och befintliga gravvårdar med stenram bör återupplåtas.
- Tillkommande gravvårdar skall utformas i enlighet med kvarterets övergripande karaktär.
- Barngravarna skall bevaras.
- I området kan gravsättning av såväl kist- som urngravar ske.

Området väster om klockstapeln:

Gravvårdarna har tillkommit under 1980- och 90-talen och saknar genomgående stenramar.

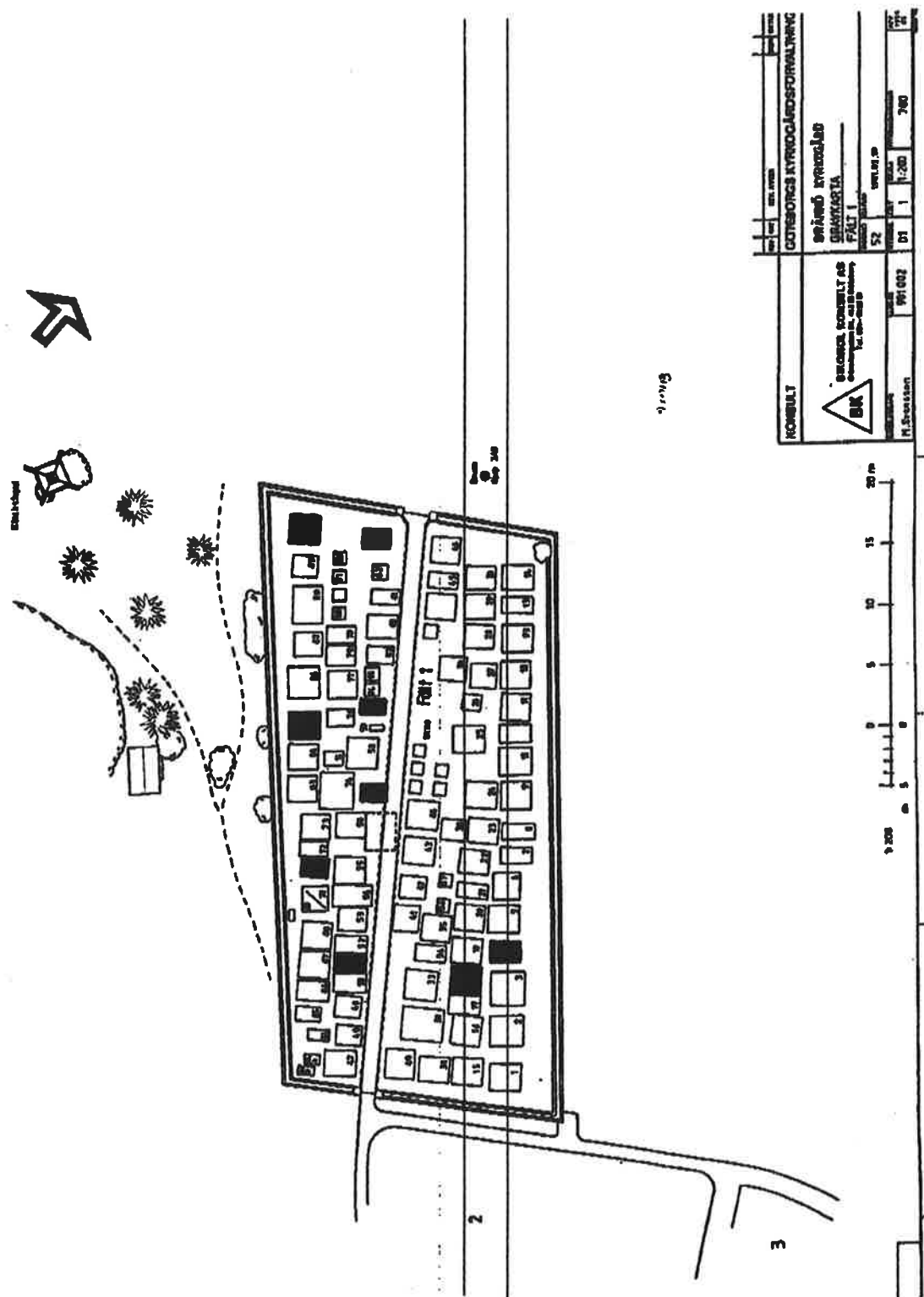
- Nyttillkomna gravar bör ej förses med stenram och bör för övrigt underordnas delområdets övergripande karaktär.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovannämnda kategori skall vårdas, d v s järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas och konservator skall upprätta program för att på lämpligt sätt åtgärda skadade gravanordningar.
- Inga gravanordningar i ovannämnda kategori får avlägsnas, flyttas eller återupplåtas.

Det är angeläget att tillkommande gravvårdars utformning och placering, samt eventuell komplettering, görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Plan över Brännö kyrkogård med de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna markerade.

Bevarandeförslag - Brännö kyrkogård

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Brännö kyrkogård är det betydelsefullt att uppmärksamma den helhetsmiljö som kyrkogården utgörs av. Kyrkogårdens karaktär skapas av kvarterens form, gångsystem, vegetation, omgärdning samt de enskilda gravstenarna.

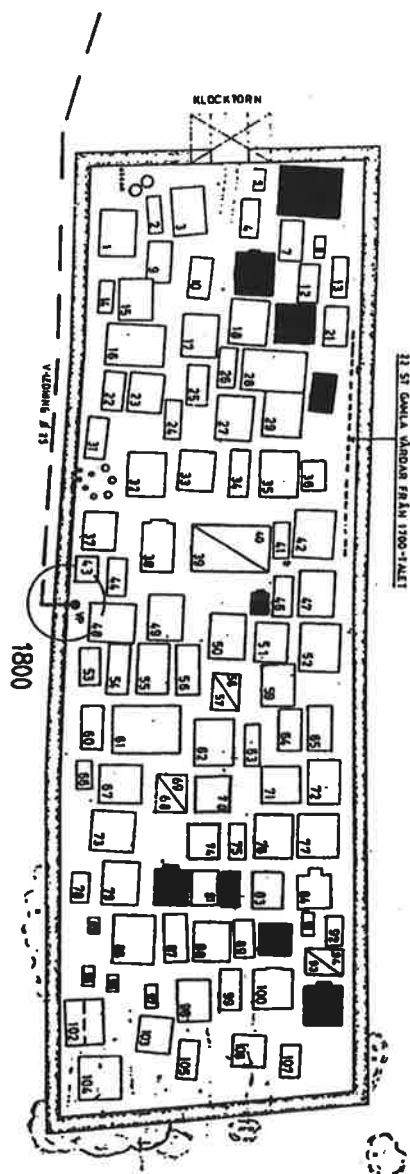
Kyrkogårdens gravanordningar ger uttryck för stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt fältens gravanordningar. I flera fall är det inte den enskilda gravvården i sig som är intressant utan en sammanhängande miljö där hänsyn bör tas till den övergripande helheten.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har ett urval gjorts efter bestämda kriterier. Tyngdpunkten har lagts på att bevara ett representativt snitt från varje tidsperiod. Samtliga gravvårdar från tiden före 1910 har bedömts som särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få i relation till andra förekommande gravvårdstyper. Gravvårdar med speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse och gjutjärnsdetaljer har fått ett starkt skydd.

Riktlinjer för Brännö kyrkogård:

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform, såväl den gamla som den senare anlagda delen, skall bevaras.
- Omgärdningsmuren med grindstolpar på den äldre kyrkogården ska bevaras.
- Samtliga gravanordningar äldre än 1910 skall bevaras och vårdas på plats.
- Samtliga gravanordningar med gjutjärnsdetaljer skall bevaras och vårdas på plats.
- Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar skall bevaras på befintlig plats och ej återupplåtas.
- Återlämnade gravvårdar bör bevaras och återupplåtas.
- Klockstapeln ska bevaras och underhållas i ursprungligt skick.
- Gravtäckning i form av snäck- och musselskal samt gravvårdsdetaljer med havsanknytning t ex snäckor är utmärkande för skärgårdsöarna och ger kyrkogården karaktär. Denna tradition bör även framgent uppmuntras och bibehållas.

Plan över Vrångö kyrkogård med de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna markerade.

Riktlinjer för Vrångö kyrkogårdar

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Vrångö kyrkogårdar är det betydelsefullt att uppmärksamma den helhetsmiljö som kyrkogården utgörs av. Kyrkogårdens karaktär skapas av kvarterens form, gångsystem, vegetation, omgärdning samt de enskilda gravstenarna.

Kyrkogårdens gravanordningar ger uttryck för stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt kvarterens gravanordningar. I flera fall är det inte den enskilda gravvården i sig som är intressant utan en sammanhängande miljö där hänsyn bör tas till den övergripande helheten.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har ett urval gjorts efter bestämda kriterier. Tyngdpunkten har lagts på att bevara ett representativt snitt från varje tidsperiod. För Vrångö gamla kyrkogård bedömdes samtliga gravvårdar från tiden före 1910 som särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få i relation till andra förekommande gravvårdstyper. Gravvårdar med speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse och gjutjärnsdetaljer har fått ett starkt skydd.

För Vrångö nya kyrkogård har inte samma tyngd lagts vid den enskilda gravvården utan större vikt har lagts vid helheten som de homogent utformade gravvårdarna utgör.

Riktlinjer för Vrångö gamla kyrkogård:

- Omgärdningsmuren och kyrkogårdsentrén skall bevaras.
- Kyrkogårdens planform skall bevaras.
- Klockstapeln i anslutning till kyrkogårdsentrén skall bevaras och underhållas med traditionella material och metoder.
- Markerade gravanordningar på bilagd gravkarta har stort kulturhistoriskt intresse och skall bevaras och vårdas på befintlig plats. De skall ej heller återupplåtas.
- Återtagna gravanordningar kan för övrigt återanvändas.
- Nyttillkomna gravar skall ha kistgravsformat och de skall placeras med hänsyn till kyrkogårdens övergripande struktur. På Vrångö gamla kyrkogård finns gravvårdar från flera perioder representerade. Det är väsentligt att den blandade karaktären bibehålls.
- De mycket enkelt utformade barngravarna i kyrkogårdens nordöstra del är utmärkande för Vrångö gamla kyrkogård och bör bevaras.
- Museivårdarna utmed den norra muren har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Kyrkogården har ett stort antal äldre gravstenar bevarade. De bör överses och vårdas som unika representanter för 1600- och 1700-talets gravvårdstraditioner.

Riktlinjer för Vrångö nya kyrkogård:

- Klockstapeln ska bevaras och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskar.
- Kyrkogårdsmuren med grindar skall bevaras.
- Mittgången bör även fortsättningsvis vara grusad.
- De gräsplanterade gravsättningsytorna ska bibehållas framgent.
- Labyrinten skyddas som fornlämningsområde med stöd av kulturminneslagen (1988:850). Den bör även framgent skötas och hållas synlig på kyrkogården.
- Minnesplattorna i kyrkogårdsmurens norra respektive södra sträckning skall bevaras på ursprunglig plats.
- Kyrkogårdens västra del präglas av likartat utformade gravstenar med tillhörande stenram. Gravvårdarna i den östra delen har en något friare utformning och saknar genomgående stenram. Det är viktigt att kyrkogårdens olika stilperioder bibehålls även framgent. Tillkommande gravvårdar skall underordnas kyrkogårdens karaktär i övrigt.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning, men gäller endast för sten som inte är allvarligt skadad. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden. Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar skötselkurser i vårdfrågor.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan för att på så sätt säkerställa ett bevarande av de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna som är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen.

Rengöring

Behöver gravvården rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription och skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid rengöring gäller att ju mildare ingredienser och ju mindre mängd rengöringsvätska som används desto bättre. Rengöringsmetoden är beroende av vad som skapat smutsen. Jord och sand som ligger löst kan borstas och eventuellt dammsugas bort. Biologisk påväxt, som lavar måste mjukas upp med vatten. Man kan börja med att veta hällen och därefter lägga en inpackning med cellstoff (eller hushållspapper) och vanligt vatten. Inpackningen täcks in med plastfolie av typen Gladpack som förhindrar avdunstning. Detta får verka under ett dygn före stenyten rengörs noga med mjuka nylonborstar (aldrig metall). Skölj väl och lämna inga synliga rester av lavkroppar kvar eftersom de kan utgöra en grogrund för en ny snabb återkolonisation.

Om vatten inte mjukar upp den biologiska påväxten kan man försöka med en 5% Ammoniaklösning löst i vatten som man förfar med på samma sätt dvs låter verka i cellstoffinpackning täckt med plastfolie under några timmar. Skölj mycket noga efteråt. Vill man absolut använda ett rengöringsmedel skall det vara neutralt dvs med pH 7. Rengöring med vatten får aldrig utföras när det finns risk för frost.

När gravvården är rengjord får resultatet inte vara sådant att man sammanblandar den med en nyhuggen vård. Patina¹⁶⁴ är mycket viktigt på ett objekt som stått utomhus i flera hundra år. De färgförändringar som skapats genom åren bör visas respekt. Tids-

¹⁶⁴ Patina är de spår som tiden lämnar på ett objekt.

intervallet skall vara synligt. Rengöring är inte en reversibel behandling. Det är därför av största vikt att den genomförs med stor försiktighet och med hänsyn till objektet.

Korroderande förankringsjärn

En av de största och viktigaste arbetsuppgifterna som bör utföras på gravanordningarna på kyrkogården handlar om att byta eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. Stora skador har orsakats på stenmaterialet på grund av järnkramlornas expansion. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål kommer att betyda mycket för framförallt kisthällarnas fortsatta fortlevnad som kulturobjekt.

Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur förankringsjärnen är fästade och hur de är utformade. Det är intressant inte minst ur teknikhistorisk synvinkel. Kanske finns det en möjlighet att datera tumborna tidsmässigt eller att härleda dem till olika gravfirmor med avseende på deras konstruktion? Detta skrivet med den förvissningen att, det finns mycket kunskap att hämta för ett vaksamt öga när detta arbete utförs.

Justering av gravanordningar

Sättningar på kisthällar kan orsaka sprickbildningar och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av själva hållkonstruktionen borde en diskussion tas om huruvida en fuktspärre skall placeras under de vittrade sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kommer att i sin förlängning visa sig klokt ur bevarandesynpunkt även om initialkostnaden kan vara dyr. Blyplattor kanske kan användas i vissa fall eller varför inte ett block av en tät bergart som får fungera som sockel?

Lagningar

Mindre delar som hörn och flisor som sprungit loss från gravvårdarna kan fästas direkt genom punktlimning med epoxy. Det är mycket viktigt att stenyrtorna är rena när man limmar samt att ingen frostrisk förekommer. När större stenfragment skall fästas, som vid sönderspruckna kistlock, måste delarna tappas samman med rostfria ståldubb för att ge tillräcklig hållfasthet. Lagningar bör utföras med lagningsbruk från AB Stenteknik i Stegesund, som erbjuder noga avpassade bruk för olika stenmaterial. Gör generell lagningen några millimeter större än orginalytan, men se till att inte sprida bruket på ett större område än vad som krävs. När bruket torkat kan ytan slipas ned till önskad nivå. Undvik dock att slipa på själva stenmaterialet.

Konsolidering

Konsolidering med kiselsyraester skall endast utföras av fackutbildad konserveringspersonal.

Imålning

Gravvårdar som tidigare haft imålade inskriptioner kan förnyas försiktigt med en lackfärg som är upplösningsbar med BUMS färgborttagningsmedel. Förgyllning med bladguld är ett noggrant och tålamodskrävande arbete som bör lämnas till fackman. Enklare varianter som guldbronsfärg bör undvikas eftersom de kan ge upphov till kopparutfällningar.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållarna, är enkla och odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från gravlocken och sopa rent dem från löv och nedfallande grenar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas se till att göra det hellre förr än senare.

Gjutjärn

Ett fåtal av gravvårdarna på Styrso, Donsö, Brännö och Vrångö kyrkogårdar är utförda i gjutjärn. Många av dem är idag i stort behov av renovering. Det är viktigt att rusta upp, måla och underhålla dessa, för att undvika att detta kulturarv går förlorat. Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet och slutstrykes med linoljefärg.

Källor och litteratur

Informanter

Otryckta källor

Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm

- Kungliga Byggnadsstyrelsens och Riksantikvarieämbetets handlingar rörande Göteborgs södra skärgårds kyrkor och kyrkogårdar.
- Tidningsurklipp rörande södra skärgårdens kyrkor.

Styrsö församlings arkiv:

- Kapsel OI:3
- O I:4-2 Brännö kyrka och kyrkogård
- O IV:1
- O IV:2
- O IV:3 Styrsö kyrkogården 1893-
- O:IV:4

Göteborgs stadsarkiv:

- Kartor över byarna i Göteborgs södra skärgård.

Göteborgs Stadsmuseums arkiv:

- Artiklar rörande södra skärgårdens kyrkor, kyrkogårdar och bygd artiklar"
- Fotografier på södra skärgårdens kyrkor och kyrkogårdar

Kyrkonämndens centralarkiv, Göteborg:

- Kyrkogårdsstyrelsens protokoll, E IV:18, E IV:28, E IV:64, E IV:65

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, kulturmiljöenheten, Göteborg:

- Undersökning av Styrsö, Brännö, Donsö och Vrångö kyrkogårdar utförd av ABAKO 1980

- Berg, K-O** Kyrkogårdarna i Göteborg. Manus till informationsfolder med samma namn. Tryckt år 1989
- Berg, K-O** Pressmeddelande 1980-10-14
- Hoberg, B** ”En ny utmaning - Kulturminneslagen”. Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdsschefer årskongress, Växjö 3-5 september 1990
- Hoberg, B** ”Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser”. Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12

Tryckta källor och litteratur

- Bager, C** Utpost mot Kattegatt. Göteborg 1982
- Baeckström, A** Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Stockholm 1923
- Bjulén, Helge** Brännö under 1 000 år. Från 900-tal till 1900-tal. Göteborg 1998
- Bucht m fl** Kyrkogårdens gröna kulturarv. Malmö 1992
- Centrala gravvårds-kommittén** Inskrifter och symboler på våra gravvårdar. Västervik
- Danbratt, F och Odenvik, N** Styrso socken. Ur dess historia från forntid till nutid. Göteborg 1966
- Fhager, H** Historia för ökad och okänd. Vänersborg 1994
- Fajersson, M** Gravstenar - en spegling av samhället. Examensuppsats vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Göteborg 1993
- Fredberg, C R A** Det gamla Göteborg. Göteborg 1919
- Kyrkogårdens form och miljö** Boverket, Riksantikvarieämbetet m fl. Stockholm 1991
- Lagerberg, Carl** Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902
- Landelius, Otto Rob** Styrso. Forntidsbilder och nutidsliv. Göteborg 1912
- Lindgren, A** Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869

- Lorentzson, M** "Att dö på rätt sätt under medeltiden". I Dödens riter. Red. Söderpalm, K. Borås 1994.
- Mannerstråle, C-F** "Gravkonst i gjutjärn". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 24-29
- Olsson, Alfa** Västergötlands kyrkor; Göteborgs stift 12. Styrö kyrka
- Stämberg, Ture** "Gravvårdar under 75 år". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 15-20
- Svalin, E** "Evighetens blommor - det levande språket på våra kyrkogårdar". I: Hemträdgård 1992:1, s 8-11
- Wadsjö, Ambrosiani** Kyrkogårdskonst. Stockholm 1919

GÖTEBORGS KYRKOFÖRVALTNING
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson

FOTO:

DATUM:

ORIGINALMATERIAL:

LÄN:

KOMMUN: Göteborg

FASTIGHET:

STIFT:

FÖRSAMLING: Styrso församling

KYRKOGÅRD: Styrso kyrkogård

ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:

UTVIDGNINGSÅR:

FÖRÄNDRINGAR:

FORNLÄMNINGAR:

BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:

LITTERATUR:

ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGÄRDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGRÄDAR
Kvartersinventering

INVENTERAT AV: Lena Emanuelsson
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

KYRKOGRÄRD: Styrö kyrkogård
KVARTER:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGRÄDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÄRDSTYPER:

GENOMGÅENDE
MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK
BEDÖMNING:

